

ARTICOLE

UNELE ASPECTE PRIVIND DIVORȚUL ÎN DREPTUL ROMAN

Cristina POP*

Abstract: General considerations concerning divorce in Roman law. Divorce was always a private act. It ended marriage and in the Republic and in earlier classic law the paterfamilias had the power to end by divorce the marriage of his child. Moreover, in the relaxed morality of the Empire, this act became common. During the Christian era, the Roman legal rules which restricted the right to divorce drew near the Christian religious and moral doctrines, but Roman law never precluded entirely the possibility of divorce. Even Justinian considered marriage only a human bond created by human affection, which, by this reason, was always dissolutive. Although the unjustifiable exercise of the right of dissolving a marriage was at different times visited with more or less punishment, yet the right was never denied.

Keywords: Roman law, Ancient Rome, classical law, Augustus, Christianity, Imperial legislation, Justinian, marriage, divorce

Cuvinte cheie: Drept roman, Roma veche, drept classic, Augustus, creștinism, legislație imperială, Justinian, căsătorie, divorț

Pentru a ne face o idee completă asupra societății romane în întregul ei, nu putem omite să discutăm despre instituția căsătoriei și despre impactul în epocă asupra femeii a desfacerii acesteia, mai ales că femeia era considerată *caput et finis familiae suae*¹. Doctrina referitoare la căsătorie dă dovadă, în dreptul roman, de o tehnică perfectă, pe care nu o regăsim și la alte popoare ale Antichității. Cu siguranță, studiul dreptului roman în această chestiune prezintă interes și pentru istoria generală a regimurilor matrimoniale². Regulile romane în materie au fost sursă de inspirație atât pentru normele juridice ale Europei medievale, cât și pentru ale celei moderne. De exemplu, principiul roman al consensualismului³ la încheierea căsătoriei a fost preluat în dreptul canonic medieval și a trecut și în legislațiile seculare moderne⁴. Este ușor de înțeles că într-un mediu în care celula familială era atât de solidă, căsătoria a fost un act deosebit de important. A detalia aspecte de natură juridică ale societății arhaice romane este aproape imposibil, informațiile fiind rare, indirecte și uneori chiar greu de crezut. Vom vedea însă că, odată cu apogeul Statului Roman, familia își va pierde din importanță, ajungându-se la demoralizarea în masă a societății, factor care va diminua dorința cetățenilor de a se căsători⁵ și totodată va crește

numărul de divorțuri. După cum spunea Tacit- *non mos, non ius*. Chiar dacă exagerările picante din scrierile scandaloase nu pot fi luate cu totul în seamă, „eliberarea” de vechile cutume va duce la o proastă înțelegere a libertății, adică la libertinaj.

Prezentăm aici mai mult un plan de studiu și nu un studiu propriu-zis. Cadrul limitat al unui articol de revistă nu ne-ar îngădui toate dezvoltările pe care le comportă problematica. De asemenea, am redus pe cât posibil notele și trimiterile pentru a nu încărca textul de față cu un aparat de erudiție care ar face ca lectura să devină obositoare. Dar, așa cum îl prezentăm, formează schema unei lucrări careia ne-am propus să îi dăm, în timp, o dezvoltare mai amplă. După cum vom vedea, din această schiță va rezulta și planul care se impune tratării acestui subiect.

Cuvântul *divortium*⁶ semnifica pentru romani, în general, o separare, iar în sens juridic, desfacerea căsătoriei. Având ca sinonim termenul de *discidium*, deține în textele juridice diverse explicații etimologice: *divortium a diversitate mentium* (o nepotrivire a concepțiilor) sau *divortium dicitur qui in diversas partes eunt qui distrahunt matrimonium* (cei care desfac căsătoria merg amândoi pe alt drum). O căsătorie încheiată între doi cetățeni romani se desfăcea fie prin moartea unuia dintre soți⁷, fie prin divorț, atunci când ambii parteneri trăiau. Expresiile uzitate pentru a exprima ideea de divorț erau *nuncium remitere*, *divortium facere*, iar într-o variantă mai extinsă, *tuas res tibi habeto, tuas res tibi agito*⁸. La anumiți jurisconșulți se întâlnește și varianta *I fores, vade foras*⁹. Această instituție de drept privat¹⁰ antrena desfacerea ambelor forme de căsătorie, așa cum le vom aminti mai jos, fiind diferită doar procedura formală a săvârșirii ei. Conform *Enciclopediei civilizației romane*¹¹ divorțul semnifica în dreptul roman desfacerea căsătoriei prin voința uneia sau a ambelor părți căsătorite. Inițial, divorțul a fost privit cu multă ostilitate, deoarece legea nu îngăduia ca familia, celulă de bază a societății, să se poată desface cu ușurință. De aceea, cei care divorțau fără temei erau pedepsiți de către cenzor cu o observație (*nota censoria*¹²).

După războaiele punice și mai ales în Imperiu, odată cu accentuarea exploatării sclavagiste, cu afluența bogățiilor pe care Roma le aducea din provincii și cu accentuarea luxului păturilor bogate, contradicțiile sociale și decăderea morală s-au făcut din ce în ce mai simțite în clasele dominante. Relațiile lor de familie au devenit mai șubrede, opuse virtuților romane din epoca veche, iar divorțurile tot mai obișnuite la aceste clase¹³. Există autori care susțin că individualismul conexat cu egoismul în creștere sunt cauzele care au dezagregat antica familie patriarhală¹⁴. Deseori împărății au intervenit încercând să îngreuneze despărțirile fără temei, dar rezultatele au fost neînsemnate.

După cum se va putea observa, o parte dintre textele care ne ajută în elaborarea subiectului nostru nu aparțin juriștilor romani, însă ne sunt de folos în a evalua modul în care legile amintite mai sus au fost receptate în societatea respectivelor vremuri. Datele asupra relațiilor dintre soți se întâlnesc mai mult în mențiunile autorilor romani, din care deducem că instituția matrimonială a stat sub semnul evoluției sociale și mentale a poporului Cetății Eterne. Cu toate acestea, sursele juridice rămân de bază pentru redactarea articolului de față. Mai mult, marșând în sfera juridicului, problema femeii în vechea concepție legală prezintă tot atâta interes pentru cunoașterea trecutului, cât și sugestii pentru viitor, indiferent de zona geografică sau temporală în care ne situăm.

Regimul impus de *mores maiorum*¹⁵ nu admitea divorțul pentru motive neîntemeiate, cum ar fi simple disensiuni între cei doi soți. Se cerea ca un motiv grav, care să aducă atingere prestigiului familiei și statutului soțului, să fie invocat pentru ca femeia să poată fi repudiată. Conform surselor jurisconșulților, primul divorț¹⁶ menționat în textele antice ar fi avut loc la Roma în anul 234 sau 231 î.Hr, când Spurius Carvilius Ruga și-a repudiat soția sterilă, pe motiv că din această cauză nu își putea respecta jurământul făcut cenzorului, de a se căsători pentru a avea copii. (De ce se căsătoreau romanii ? Pentru a lua în căsătorie o zestre și a avea copii legitimi¹⁷.) Acest motiv neexistând printre cele pentru care se putea repudia soția, se pare că partea activă a încercat să eludeze obligativitatea restituirii dotei¹⁸, dar nu a rămas nedojenit de opinia publică (*reprehensio*) fiindcă „până și dorința de a avea copii nu ar fi trebuit să învingă o afecțiune trainică pentru soție”¹⁹. Un alt caz, întâlnit în aceeași perioadă istorică, cel al lui P. Sempronius Rufus, s-a bazat pe reaua purtare a soției, care a participat la jocurile ținute în arenă fără permisiunea soțului, fapt ce în acea perioadă era clasificat drept un comportament dezonorant²⁰. Alții ca el au scăpat repede de orice blam de acest fel și, în cursul generațiilor următoare, romanii au început să se debaraseze de soțiile lor fără niciun motiv serios și fără ca nimeni să se indigneze sau să-i pedepsească: „de asta, pentru că ieșise cu fața descoperită, de aceea pentru că se oprise pe stradă să stea de vorbă cu o libertă de proastă reputație, de cealaltă, fiindcă se dusesse fără să i se fi dat voie la un spectacol de jocuri publice”²¹. Cicero consideră că divorțul a fost instituit cu mult înaintea celui amintit, ca fiind obiectul unui proces în fața instanței și atribuie formulele de repudiere conținutului Legii celor XII Table: *claves ademit, exegit* (soțul i-a cerut și i-a luat cheile)²² sau *claves adimere, claves remittere*.

Motivul oficial invocat în cazul divorțului era dezacordul dintre soți (*dissensus*), care anula acordul inițial (*consensus*²³), necesar la încheierea căsătoriei și prin care se înțelege instalarea femeii în locuința soțului²⁴. Referitor la instituția căsătoriei, doi mari istorici spun că, în opinia lor, acest eveniment în viața romanilor reprezenta un act privat, un fapt care nu trebuie sancționat de nicio autoritate publică, fiind un act nescris, ci doar unul dotal.²⁵ Totuși, a stabili că soții erau căsătoriți legal îmbrăca o importanță capitală, căci căsătoria, instituție privată nescrisă, constituie o situație de fapt din care decurgeau efecte juridice²⁶, după cum vom detalia în cele ce urmează. Este de subliniat însă că, atât în căsătoria legală, cât și în concubinaj, domnește monogamia, adică imposibilitatea de a avea deodată două legături conjugale cu două persoane diferite. Din acest motiv monogamia și cuplul nu sunt sinonime²⁷, chiar dacă cea dintâi se materializa într-unul dintre principiile de bază ale căsătoriei romane (*nuptiae* sau *matrimonium*).

Un citat al lui Plutarh²⁸ spune că soțul era la începuturi singurul care avea puterea de decizie asupra desfacerii căsătoriei, fiind un drept înscris în puterea investită asupra soției; se pare că bărbatul era obligat însă ca anterior acestui fapt să ceară consimțământul tribunalului domestic (*iudicium domesticum*)²⁹. Încă din sec. VI î. Hr. avem mențiuni referitoare la această formă de judecată când, în acord cu opinia publică, s-a admis ca motiv de despărțire și sterilitatea femeii³⁰, iar conform unei legi atribuite lui Romulus, femeia părăsită prin această modalitate avea dreptul la o parte din bunurile soțului³¹. Această lege, așa cum susține Eduard Cuq, a dorit să asigure femeii minimele mijloace de existență, ca urmare a încetării căsătoriei. Chiar până în sec. III î.Hr.” după cum vedem și în exemplele ce ni le-a păstrat tradiția, divorțul înaintat de către soț rămânea subordonat, în fapt, unei greșeli a femeii, judecată și condamnată într-un consiliu ținut de familia

soțului.³² După obținerea avizului, bărbatul îi transmitea femeii, următoarea notificare: *tuas res habeto* ! Cele XII Table ne-au transmis un fragment din formula acestei condamnări colective, care permitea soțului să ceară soției cheile casei unde aceasta fusese stăpână, fără drept de apel din partea ei³³. În timp, societatea a atribuit unui arbitru darea soluției în cazul acestor spețe, scoțând astfel din peisaj soțul sau capul familiei soțului, care anterior aveau calitatea de judecători pentru astfel de situații (*arbitrium rei uxoriae*³⁴). Se pare că această sentință a arbitrului nu avea decât o valoare morală pentru cei doi soți³⁵; pentru a da soluției în cauză o haină juridică, părțile aveau dreptul să solicite pretorului, printr-o acțiune pretoriană, investirea arbitrului cu puterea unui judecător.

Arbitrium rei uxoriae a deținut la început rolul de a asigura femeii părăsita de către soț, prin repudiere, minimul mijloacelor de existență, fiind inutilă în situația în care căsătoria înceta prin decesul bărbatului. În ceea ce privește reglementarea raporturilor pecuniare între foștii soți, se pare că această acțiune prezenta două mari lipsuri³⁶.

În primul rând, atâta timp cât repudierea era cauzată de o faptă culpabilă a femeii, nu înțelegem de ce soțul este obligat să aștepte începerea procesului până când soția vinovată va face demersurile în vederea alegerii unui arbitru; este de la sine înțeles că aceasta va tergiversa momentul respectiv cu scopul de a îngreuna probatoriul soțului. Odată cu apariția pretorului s-a creat *judicium de moribus mulieris*³⁷, o acțiune cu caracter penal care se activa în cazurile de pasivitate ale femeii³⁸. Grație acestei acțiuni, soțul putea obține fără întârziere o sentință prin care se statua vinovăția femeii și totodată o condamnare a acesteia care putea ajunge la o priva pe femeie de întreaga dotă și a-i face un renume prost în societate³⁹.

În al doilea rând, presupunând că ne aflăm în situația în care femeia avea certitudinea că va fi repudiată, putea sustrage anumite bunuri ale soțului, fără ca această acțiune a ei să fie considerată furt, ci ca o tentativă de a face dreptate fără a apela la decizia unui arbitru. Odată soții ajunși aici, aveau două posibilități: ori femeia se prezenta în fața arbitrului, iar acesta din urmă îi îngăduia bărbatului să-și reia bunurile numai dacă o despăgubea pe soție cu o sumă egală cu contravaloarea lor⁴⁰ ori, dacă soția refuza această cale de soluționare a conflictului, bărbatul era în imposibilitate de a acționa în vreun fel pentru a-și recupera bunurile; în această situație pretorul a intervenit încă o dată prin acțiunea *rerum amotarum* care avea scopul de a o obliga pe femeie să returneze fostului soț valoarea bunurilor sustrate de la el- cu o singură condiție: aceea ca bărbatul să depună jurământ că nu se folosește de acțiune pentru a o jigni pe femeie⁴¹.

În cazul căsătoriei *cum manu*⁴² (pentru acest tip de căsătorie se folosea și expresia *manus maritalis*, ce presupunea un raport de putere absolută a bărbatului asupra femeii, care odată intrată în *familia* acestuia avea printre obligații și nașterea de urmași soțului ei; din acest motiv, căsătoria a fost denumită și *seminarium reipublicae*⁴³) se consideră că soția nu putea înainta divorțul fără consimțământul soțului ei⁴⁴, însă în Gaius citim că o femeie căsătorită *cum manu* nu era împiedicată să divorțeze din propria inițiativă⁴⁵. Se cunoaște cazul unei femei care, având nevoie de bani, s-a împrumutat de la soțul ei, iar acesta a consimțit să o împrumute cu condiția ca ea să se angajeze că nu va divorța⁴⁶. Tot în Gaius întâlnim și modalitatea prin care o femeie putea renunța la a deveni soția unui bărbat prin ceea ce romanii numeau *usus*, dacă aceasta absentă trei zile și trei nopți din căminul conjugal⁴⁷. Cu toate acestea, un pasaj din Dionysius, ne informează că un mariaj încheiat prin *confarreatio* nu putea fi desfăcut prin divorț⁴⁸.

Referitor la căsătoriile încheiate prin *confarreatio* și prin *coemptio*⁴⁹, se cunoaște că acestea se desfășeau prin ceremonii solemne numite *diffarreatio*, respectiv *remancipatio*⁵⁰. Pentru această ultimă formă de desfacere a căsătoriei erau necesari doi martori în plus spre deosebire de orice altă categorie de *remancipatio*, a căror prezență pare a fi susținută de *mancipio accipiens et libipens*⁵¹. Festus ne informează că *diffarreatio* era un ceremonial religios, așa numit *qui fiebat farreo libo adhibito*, prin care înceta căsătoria. Plutarh a atribuit aceeași modalitate de divorț pentru un *flamen dialis* și soția sa⁵², chiar dacă în conformitate cu legile romane, uniunea matrimonială în cauză era indisolubilă. O astfel de uniune se desfășea arareori prin divorț, deoarece în epoca mariajelor *cum manu*⁵³ divorțul presupunea un sacrilegiu, femeia fiind integrată în familia soțului ei ca o *filiae loco*⁵⁴; astfel că, moartea sau în cazurile extreme, căderea în prizonierat, erau cele care duceau la desfacerea căsătoriei⁵⁵. Este perioada când austeritatea moravurilor asigură căsătoriei un prestigiu pe care nu l-a avut niciodată mai târziu, când soția este văzută ca fiică a soțului⁵⁶. Legat de această caracteristică a uniunii matrimoniale, Jerome Carcopino afirmă contrariul: "Niciodată căsătoria romană nu a fost indisolubilă, nici chiar în timpurile legendare, la care Roma clasică se întorcea bucurată cu gândul să descopere în ele o imagine a sa mai aproape de idealul ce și-l forma acum despre ea însăși, dar de care realitatea o îndepărta cu fiecare zi mai mult."⁵⁷

Făcând o paranteză, în timp ce termenul *potestas* este folosit pentru a descrie puterea discreționară pe care *pater familias* o are asupra descendenților și sclavilor, cuvântul *manus* se referă la mâna care ghidează, susține și protejează femeia, astfel că ea se poate simți în siguranță în brațele soțului său. Chiar dacă această formă de dependență a dus la asimilarea femeii ca membru de familie, *filiae loco*⁵⁸, prestigiul pe care îl căpătase soția, respectiv mama în familie nu ne permite să vorbim în acest raport familial despre o putere autocrată și absolută a lui *patria potestas*⁵⁹.

Comparând cu prima perioadă istorică și juridică pe care a cunoscut-o Roma, dispozițiile legilor promulgate în timpul Regalității, legi care au la bază sancțiuni cu tentă religioasă, și-au pierdut eficacitatea odată cu formarea Republicii, având în vedere că pontifii nu au mai avut capacitatea de a le asigura punerea în aplicare. Astfel, mai târziu, când afluența bogățiilor și a străinilor la Roma a imprimat vieții un ritm mai accelerat, independența soților unul față de altul a fost printre consecințe, instituția căsătoriei dezvoltându-se așa cum vom descrie în continuare.

În orice caz, romanii nu au avut niciodată intenția să transforme căsătoria într-o instituție de drept, fiind chiar străină de *ius Quiritium*⁶⁰. Din contră, ei s-au limitat în a găsi în mariaj doar aspecte sociale, care necesitau anumite reglementări juridice. Aceste reglementări nu sunt deloc exhaustive, ci denotă tendința de a asimila căsătoria unui contract consensual⁶¹. Cu toate acestea, jurisconsultii romani nu vorbesc nici de contract, nici de un schimb de consimțăminte cu privire la această uniune dintre bărbat și femeie. Ei se bazează pe *affectio maritalis*, adică pe voința durabilă a celor doi de a conviețui ca soț și soție, cu scopul de a crea o uniune conjugală, făcând astfel deosebirea de legăturile pasagere și extraconjugale⁶². Din contră, Jean Gaudemet susține că romanii considerau căsătoria ca formându-se prin acordul consimțămintelor viitorilor soți, precizând totodată că această remarcă este foarte importantă pe planul relațiilor patrimoniale: astfel, donațiile sunt interzise între soți, ele fiind acceptate între simpli logodnici⁶³.

După cum vom vedea, renunțându-se treptat la sistemul lui *ius civile vetus*, s-a ajuns ca instituția căsătoriei să devină creatoare de putere (*potestas*) doar în ceea ce îi privește pe descendenți, nu însă și pe soție. Așadar, spre deosebire de uniunea *cum manu*, în căsătoria *sine manu*⁶⁴, componentele esențiale ale acesteia erau consimțământul viitorilor soți și sentimentele de afecțiune (*adfnitas*) ce îi legau pe cei doi. Nu vorbim astfel despre un raport juridic, ci despre un act negociat, bilateral și având caracter continuu (*manente matrimonio*)⁶⁵. Se considera că acest tip de afecțiune (*consensus facit nuptias*) era necesar să perpetueze pe întreaga perioadă a mariajului (*consensus perseverans*)⁶⁶, în caz contrar acesta încheindu-se⁶⁷. Căsătoria este bazată pe afecțiunea reciprocă, pe comunitatea de existență și are drept consecință coordonarea eforturilor soților către aceleași scopuri⁶⁸. Așadar, căsătoria *sine manu* era mult mai fragilă din punct de vedere al disoluției ei, putând fi desfăcută fie din vrerea soției, fie din cea a tatălui sau a tutorelui, care o readuceau acasă⁶⁹, deseori în pofida voinței ei⁷⁰. Despre soții care locuiau separat, dar continuau să se considere parteneri ai unui mariaj, Ulpian spune că orice act săvârșit între cei doi nu producea efecte juridice (*quasi duraverint nuptiae*), fiindcă baza căsătoriei era *affectio maritalis*⁷¹. Nu era necesar ca această disoluție să fie întărită printr-un act juridic sau printr-o declarație publică⁷². Totuși, ca noutate, nici *filiifamilias* și nici femeile *sui iuris* nu erau obligați, înainte de a face acest pas, să ceară consimțământul celui sub a cărui putere se aflau⁷³. În contextul mariajelor încheiate *sine manu*, modalitățile formaliste de divorț erau mai puțin cerute, iar acest fapt își are temelia tocmai pe modul natural în care se încheia mariajul⁷⁴. Cu toate acestea, se solicita o notificare sau o declarație în fața martorilor care să constate actul divorțului, fără a fi vorba despre o condiție *ad validitatem*. Nu era suficient ca unul dintre soți să se recăsătorească pentru a vorbi despre un divorț recunoscut de către *ius civile*⁷⁵. Ceremonialul spargerii acelor *nuptiales tabulae* sau cel al deposedării femeii de cheile casei și închiderea ușilor în urma ei erau considerate acte suficient de semnificative pentru a reprezenta dorința de divorț a celor doi soți. Practica generală era aceea de a trimite celeilalte părți o notificare scrisă (*nuntium mittere*) prin care se invoca, dar nu obligatoriu, și motivul divorțului. Ținând seama de contextul istoric și social la care ne raportăm, a impune cu strictețe o anumită formă pentru disoluția căsătoriei ar fi fost o utopie. Astfel, exemplele prezentate mai sus reprezintă doar mijloace prin care se vedea divorțul, nu forme care odată neîndeplinite ar fi dus la nulitatea procedurii⁷⁶.

Așa cum am rezumat și în partea introductivă, jurisconsultul Paul ne informează că un mariaj se desfăcea prin divorț, prin moartea uneia dintre părți sau prin luarea în captivitate a unuia dintre parteneri (în ultima situație se include și pierderea libertății prin transformarea acestuia în sclav)⁷⁷. Nu vom insista asupra disoluției căsătoriei prin moarte, dar accentuăm faptul că la Paul captivitatea nu era echivalentă cu stingerea căsătoriei prin divorț. Rațiunea pentru care în cazul captivității nu se vorbește despre divorț este aceea că între cei doi soți nu mai exista *conubium*, prin pierderea cetățeniei celui captiv și, evident, prin nominalizarea acestuia în rândul sclavilor. Paul asimilează cazul căderii în prizonierat cu cel al dobândirii condiției de sclav, fiindcă un sclav nu deținea *ius conubii*. Cu toate acestea, majoritatea femeilor alegeau să se considere ca fiind încă parte a respectivului mariaj și, cu toate că rămâneau în căminul conjugal, legea nu mai considera căsătoria ca fiind valabilă⁷⁸. *Ius postliminii* nu îi acorda bărbatului reîntors dreptul de a-și relua căsătoria, cu excepția situației în care și femeia dorea acest lucru. Pomponius consideră că "un soț nu își recapătă drepturile asupra soției prin efectul *postlimini*-ului, însă un tată asupra

fostului fiu captiv, da. Căsătoria poate fi reluată doar prin consimțământul celor doi parteneri.⁷⁹ În Digeste 49.15.8 Paul adaugă faptul că o femeie care nu dorește să reia căsătoria, chiar dacă nu are niciun motiv întemeiat în acest sens, va fi supusă amenzilor aferente divorțului⁸⁰.

În ultima parte a Republicii, iar apoi în Imperiu, divorțul a devenit o obișnuință pentru cetățenii romani⁸¹, mai ales că forma *cum manu* a căsătoriei nu a mai fost folosită. Acesta este suportul pe care se bazează *ius novum* atunci când va renunța la ideea de *consensus perseverans* și se va limita la a da valoare determinantă, chiar și sub aspect probatoriu, doar consimțământului inițial (*mens coeuntium*) al viitorilor soți (*consortium omnis vitae*). Din acest moment putem vorbi despre căsătorie ca despre legătura celor doi ca un raport juridic care ia naștere între bărbat și femeie⁸². Cicero amintește și el despre o anumită Paula Valeria, care își aștepta soțul plecat în provincie cu o notificare de divorț⁸³, nemotivată însă. Chiar Cicero însuși a divorțat de soția lui, Marcia, ca prietenul său, Hortensius, să se poată căsători cu această și să aibă urmași. Din nou, alt exemplu este Cato din Utica, cel ce își împrumută soția unui prieten și se recăsătorește cu ea, după ce aceasta obține o moștenire însemnată de pe urma celui de-al doilea soț. Sulla, la bătrânețe, se însurase a cincea oară cu o tânără divorțată, Valeria, sora vitregă a oratorului Hortensius. Pompei, care era de două ori văduv, de Aemilia și de Lulia, divorțase apoi de două ori: de Antistia ca să capete favoarea pretorului de care depindea intrarea în posesia imensei averi paterne, dar ale cărei relații erau să-i pună piedici în cariera lui politică și de Muncia, a cărei conduită lăsase de dorit în timpul îndelungatei lui absențe, datorată campaniilor de dincolo de mare⁸⁴. Rămânând văduv de Cornelia, Caesar a repudiat-o pe Pompeia, luată în căsătorie după moartea fiicei ei Cinna, pentru simplul motiv că, deși nevinovată, soția lui Caesar nu trebuie să fie nici măcar bănuită. Iar, fără niciun fel de rușine, Cicero, ajuns la 57 de ani, n-a ezitat nicio clipă să divorțeze de Terentia, mama copiilor săi, după treizeci de ani de viață în comun, ca să se însoare cu tânăra și bogata Publilia. Terentia, de altfel, se pare că a suportat destul de ușor această dizgrație, întrucât s-a mai căsătorit de două ori: mai întâi cu Sallustius, apoi cu Messala Corvinus și a murit la vârsta de peste 100 de ani⁸⁵. Acceptarea unor asemenea gesturi de către comunitate reprezintă o incontestabilă schimbare a mentalității romane tradiționale.

Regula juridică era că, dacă soțul este cel care divorțează de soția lui, trebuia să îi restituie acesteia zestrea dăruită cu ocazia încheierii căsătoriei⁸⁶, cu excepția anumitor deducții⁸⁷. Din acest motiv, fiind bine sfătuiți, proaspeții soți obișnuiau să păstreze separat întreaga dotă primită. Astfel că, în caz de disoluție a mariajului, aceștia să își poată onora obligația. Aceeași consecință exista și în cazul în care divorțul avea loc prin consimțământul ambilor soți. Existau cazuri în care soția aducea cu ocazia nunții o zestre consistentă ca valoare, fapt ce constituia un impediment pentru intentarea divorțului de către soț. Acesta considera că returnarea întregii dote se aseamăna cu o amendă foarte ridicată pe care ar trebui să o plătească celei de care dorește să se despartă. Dacă teama de a pierde o zestre trebuie să-l îndemne pe soț să păstreze femeia luată din dorința de a-i obține zestrea, nimic bun nu putea să iasă din niște sentimente atât de meschine. Această formă de avariție prelungea subjugarea soțului de către soția bogată⁸⁸. Cu cât zestrea era mai valoroasă, cu atâta femeia deținea mai multă putere financiară în familie⁸⁹. Așadar, femeia este un copil mare de care trebuie să ții seama din pricina zestreii și a nobilului său părinte. În situația în care femeia sau, după caz, tatăl acesteia, erau cei care doreau separarea prin divorț, soțul avea dreptul să păstreze o șesime din valoarea zestreii pentru fiecare copil mai mare

de trei ani. Adulterul⁹⁰ soției era pedepsit cu reținerea de către soț a unei șesimi din zestrea femeii⁹¹. “Dacă soția îl înșală, acesta nu este un fapt ridicol, ci o nenorocire, la fel de mare ca și când fiica ar rămâne gravidă sau unul din sclavi s-ar răzvrăti. Dacă soția îl înșală, i se va reproșa soțului lipsa de vigilență sau de fermitate și va fi învinuit că, din slăbiciune, a lăsat adulterul să înflorească în cetate.”⁹² După unii autori, se pare că în perioada de început a Republicii, fapta adulterului era tănuțită și cunoscută doar de către membrii respectivei familii⁹³. În concluzie, avem de-a face în acest domeniu și această perioadă istorică cu anumite uzanțe familiale, poate moștenite pe linie gentilică, dar nu de o un veritabil drept al bărbatului recunoscut de către cetate.

Cu privire la problematica încuviințării descendenților în caz de divorț, aceștia, aflându-se sub *potestas*, femeii nu îi era îngăduit să solicite custodia lor. Un tată putea să îi interzică fostei soții să își mai vadă copiii vreodată. Puse în această conjunctură, multe femei erau obligate să trăiască toată viața o căsnicie nefericită. În cazul în care separarea soților avea un caracter amiabil, cei doi puteau stabili anumite reguli referitoare la viitorul copiilor, în special al celor cu vârsta fragedă. De exemplu, cei din urmă puteau rămâne cu mama lor, dar dacă tatăl dorea îi putea separa oricând de aceasta. Oricum, chiar dacă descendenții ar fi rămas la mamă sau în îngrijirea tatălui, bărbatul era ținut ca responsabil pentru bunăstarea lor financiară⁹⁴. Pe de altă parte, în multe împrejurări, femeile își dădeau seama că sunt însărcinate, doar după ce divorțau. Neexistând la acea vreme posibilitatea testelor ADN, romanii se vedeau nevoiți să folosească metoda calendarului pentru a se cunoaște paternitatea viitorului copil. Astfel că, o femeie aflată în ipostaza prezentată mai sus, era obligată să anunțe sarcina în maxim 30 de zile de la data divorțului, urmând să fie vizitată de un grup de martori trimiși de către fostul soț, în ideea de a verifica starea viitoarei mame⁹⁵. Având în vedere poziția mai puțin privilegiată a femeii în societatea romană, în cazul unui proces cu un astfel de obiect, de multe ori, femeia era considerată asemeni unui simplu cerșetor care dorește să își legitimeze copilul. Spre deosebire de femeia divorțată, văduva avea alt statut juridic: nu se putea căsători timp de 10 luni, mai apoi un an, de la moartea soțului ei. Acest termen își găsește rațiunea în necesitatea de a se evita incertitudinea asupra paternității copilului care s-ar naște în acest interval⁹⁶.

Pentru a încuraja procrearea, la finele Republicii, apare ideea acordării unor privilegii cetățenilor cu mulți copii (*fecunditatis privilegium*). Diminuarea natalității a început să îi preocupe pe oamenii politici, astfel că Iulius Caesar propune în anul 58 î. Hr. să se atribuie terenuri fertile cetățenilor care aveau câte trei sau mai mulți copii. Tot între măsurile lui Caesar trebuie menționată stipularea că, magistratul care are cei mai mulți copii, să-și aleagă provincia dorită, fără a mai participa la tragerea la sorți. Despre discursul cenzorului Quintus Caecilius Metellus Macedonicus⁹⁷ cu privire la obligația legală a bărbaților de a se căsători și de a avea copii⁹⁸, Livius spune în adunarea Senatului, în anul 17 î. Hr., că acesta se potrivește și timpurilor în care el era contemporan. Livius invocă acest text în ideea de a promova legile cărora le era și el adept, încurajând astfel căsătoria și nașterea de copii. Așadar, textul căruia Livius i-a dat citire în Senatul roman, a fost: “Dacă am putea supraviețui fără o soție, cetățeni ai Romei, cu toții am prefera lipsa acestei surse de necazuri; dar, de vreme ce natura a decis ca noi să nu putem trăi confortabil fără ele sau să supraviețuim în vreun fel fără soții, trebuie să ne gândim la perpetuarea noastră, mai mult decât la plăcerile temporare ale vieții.”⁹⁹

Prima perioadă a Imperiului a adus o epidemie de divorțuri, a căror inițiativă provenea mai mult din partea femeilor și, în ciuda legilor lui Augustus sau poate tocmai din cauza lor, molima tinde să devină endemică. Această practică se succedea atât de mult în viața unor cetățene romane, încât devenise o modalitate de a practica în mod legal adulterul¹⁰⁰. Despre o femeie care divorțase de zece ori, Marțial spunea: "Acea care se căsătorește de atâtea ori, nu se căsătorește: după lege, ea este o adulterină."¹⁰¹ De la Juvenal aflăm că, pentru a nu se ajunge la divorț, cei doi soți puteau conveni să-și acorde reciproc o deplină libertate de acțiune pe durata căsniciei¹⁰². Nici exemplul căsniciilor imperiale nu a fost unul fericit, pentru că atât Augustus, cât și urmașii săi au divorțat de câteva ori. De aceea, în secolele următoare, căsniciile exemplare ale lui Traian și Plotina, Hadrian și Sabina, Antonius Pius și Faustina, nu au mai putut schimba niște deprinderi devenite curente. Și divorțul era atât de frecvent, încât adesea, soția și zestrea acesteia era adusă înapoi la primul ei soț¹⁰³. Blocul model din timpurile eroice ale Republicii s-a dezagregat din toate părțile. Odiuioară, femeia era supusă cu strictețe autorității soțului și stăpânului ei, în timp ce perioada despre care discutăm aduce în scenă o femeie care face concurență soțului ei sau chiar îl domină. Odată, aceasta se mândrea cu fecunditatea ei, iar acum se teme de ea. Era fidelă, iar acum e nestatornică și depravată¹⁰⁴.

Vom parcurge în continuare cele mai importante prevederi legale referitoare la instituția divorțului, începând cu perioada lui Octavian Augustus și încheind cu Iustinian. Totodată amintim că în veacul I î. Hr. se cerea ca un roman să se privească pe sine ca pe un cetățean ce și-a îndeplinit toate îndatoririle civice (a te căsători constituie una dintre îndatoririle cetățeanului), iar un secol mai târziu, se cere ca el să se considere un soț bun și să-și respecte oficial soția (cine își propune să fie un om bun și integru, nu face dragoste decât pentru a zămisli copii)¹⁰⁵. Vedem cum, în vechea morală civică soția era doar un instrument al meseriei de cetățean, în timp ce în noua morală, femeia devine tovarășa soțului său. Această ultimă viziune asupra condiției cetățeanului roman a fost introdusă de stoicism, care propovăduia o nouă etică a cuplului, prefăcând instituția matrimonială în ceva mai dur: soții vor trebui să-și controleze până și gestul cel mai neînsemnat, iar înainte de a-și îndeplini o dorință, să-i dovedească raționalitatea. Plutarh, filozof platonician, va avea grijă să se distanțeze de stoicism, făcând teoria dragostei conjugale privită ca formă superioară a prieteniei. Senatorul Pliniu, neapartenând niciunui curent filozofic, scrie că a te recăsători este lăudabil, chiar dacă vârsta dintre soți nu face ca procrearea să-i fie scopul, căci adevăratul țel al căsniciei este prietenia, ajutorul pe care soții și-l dau unul celuilalt. Alt neutru, senatorul Tacit, admite, contrar tradiției republicane, că o femeie îl poate însoți pe bărbatul ei atunci când el se duce să guverneze o provincie: soția se află acolo pentru a-i aduce soțului alinare morală, iar prezența ei, departe de a-l moleși, îl îmbărbătează pe oștean¹⁰⁶.

Revenind la chestiunile juridice, continuăm prin a preciza că în anul 18 î. Hr., împăratul Augustus și-a îndreptat atenția către problemele sociale ale Romei, unde, așa cum a am văzut în paragrafele anterioare, extravaganta, luxul și adulterul luaseră proporții. În rândul cetățenilor bogați numărul căsătoriilor scăzuse, iar dintre cuplurile căsătorite multe ajungeau la divorț din cauza lipsei de urmași. Augustus, care a dorit atât să restabilească ordinea morală în societate (*mores*), cât și să mărească numărul căsătoriilor cetățenilor romani din clasele bogate a stabilit anumite legi¹⁰⁷, dintre care un rol foarte important îl are *Lex Iulia de maritandis ordinibus* (18 î. Hr.) care să încurajeze căsătoriile și totodată nașterea de urmași¹⁰⁸, prevăzând clauze care au stabilit

adulterului un caracter delictual¹⁰⁹. Prin *Lex Iulia de Adulteriis*¹¹⁰ s-a hotărât că, pentru îndeplinirea procedurii divorțului sunt necesari șapte martori, cetățeni romani cu deplină capacitate de exercițiu, în apărarea soțului căruia i s-a cerut divorțul¹¹¹, iar pentru partea care a invocat divorțul se permitea ca martor, un libert¹¹². Totodată se admitea soției să-și revendice bunurile printr-o acțiune în instanță. Prin acestea Augustus apăra zestrea femeii și implicit, șansele ei la o nouă căsătorie, însă nu modifica structura lui *matrimonium iustum*. În altă ordine de idei, această lege a fost cea mai dură din istoria dreptului penal prin severitatea cu care era pedepsit adulterul femeii¹¹³. Mai mult, *Lex Iulia de Adulteriis* este complementară cu *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, încercând să-i determine pe cetățeni să se căsătorească, prin încheierea unor uniuni mai stabile, mai roditoare, mai oneste în ceea ce privește sentimentele soților unul față de altul, în consonanță cu caracterul sacru (*sanctita*) al instituției. Proiectul acestui împărat, proiect care vizează în principal instituția căsătoriei, face parte din marea sa reformă prin care a dorit să restabilească societatea tot mai dezorientată de criza internă și externă.

În ceea ce privește adulterul, este cunoscut din cărțile istoricilor romani că acest fapt era la ordinea zilei în societatea romană, însă ceea ce nu se știe cu precizie sunt prevederile legale exacte, pedepsele și modalitățile de divorț în aceste cazuri, pentru fiecare epocă istorică sau regiune a Statului Roman, în parte. În schimb, avem dovezi atât juridice, cât și istorice, că bărbatul nu a suferit niciodată pedepsele care erau aplicate femeii surprinse în adulter¹¹⁴. Se pare că numai *pater familias* era îndrituit să se îndrepte împotriva acestuia cu o acțiune de injurie, urmând ca pedeapsă pentru adulterin o *nota censoria*¹¹⁵.

Pentru perioada lui Augustus, legea care încadrează adulterul în categoria delictelor¹¹⁶ prevede ca pedeapsă exilul și confiscarea întregii averi. Taților le era permis să își ucidă fiicele¹¹⁷ și, odată cu acestea, pe partenerii lor cu care îi surprindeau săvârșind acest delict. Soții care își descopereau soțiile în adulter aveau dreptul să îi ucidă pe partenerii lor și erau obligați să divorțeze de femeie¹¹⁸. Aceste dispoziții luate de către Augustus îi determină pe unii autori să spună ca legislația emisă în perioada lui a fost una complexă, care a transformat complet dreptul roman al familiei¹¹⁹. Impunând caracter public pentru denunțarea acestui delict, Octavian Augustus nu a încercat să apere doar cadrul familial, ci și să pedepsească o faptă săvârșită împotriva bunelor moravuri, protejând astfel întreaga societate.

Din Sentințele¹²⁰ lui Paul reies următoarele concluzii referitoare la consecințele adulterului în timpul lui Augustus:

- în ceea ce privește adulterul, în capitolul al doilea al Legii Iulia se prevede că, atât un tată adoptiv, cât și unul natural, poate ucide cu propriile sale mâini atât pe fiica sa, cât și pe adulterinul prins în fapt cu ea, în propria casă sau a fiului adoptat, indiferent ce rang ar avea cel dintâi;¹²¹

- dacă un fiu aflat sub putere, care este tată la rândul său, își surprinde fiica săvârșind adulter, cu toate că lui nu îi este permis prin lege să o ucidă¹²², ar trebui să i se permită acest lucru;

- în capitolul cinci al Legii Iulia se prevede că este permis să ții captiv timp de 20 de ore un adulterin prins asupra faptului, chemând ca martori vecinii;

- un soț nu poate ucide pe oricine săvârșește adulter cu soția sa, cu excepția persoanelor infame și a celor care își vând corpul pentru câștig bănesc, cum ar fi sclavii; soția nu poate fi ucisă;
- s-a decis, totuși, că un soț care își ucide soția adulterină să nu fie pedepsit atât de grav, deoarece el a comis această crimă sub efectul unor emoții puternice;
- după ce l-a ucis pe partenerul adulterin al soției sale, bărbatul trebuie să divorțeze de aceasta, declarând în public, în termen de trei zile de la comiterea faptei, delictul comis de către femeie;
- soțul care își surprinde soția săvârșind adulter, îl poate ucide pe partenerul acesteia numai dacă fapta este consumată în casa conjugală;
- dacă soțul care a surprins-o pe soția sa comițând adulter nu o alungă pe aceasta din căminul conjugal, bărbatul riscă să fie învinuit de proxenitism¹²³;
- odată cu soția adulterină puteau fi condamnați maxim doi bărbați ca parteneri ai acesteia, însă un număr mai mare de doi nu era acceptat;
- nu erau subiect al adulterului femeile care dețineau o afacere ¹²⁴;
- oricine întreține relații sexuale cu un bărbat liber fără consimțământul acestuia, va fi pedepsit cu moartea;
- femeile acuzate de adulter sunt pedepsite cu pierderea a jumătate din zestre , a o treime din bunurile lor și prin exilarea pe o insulă ¹²⁵; partenerul cu care femeia a fost surprinsă își va pierde jumătate din avere și va fi exilat de asemenea, dar pe o altă insulă;
- s-a hotărât ca, în cazul incestului, bărbatul să fie exilat pe o insulă, iar asupra femeii să nu se răsfrângă nicio pedeapsă;
- relațiile sexuale cu femeile sclave nu sunt încadrate ca injurie, doar dacă se aducea o deteriorare a acestora sau se încerca, prin intermediul lor, un atentat la adresa stăpânului;
- în cazul adulterului nu se putea obține o amânare a procesului.

Pentru a trage o concluzie cu caracter general, ne vine în ajutor textul din Digeste 48.5.44 unde se specifică faptul că, dacă un bărbat nu respecta toate formalitățile necesare la divorțului în caz de adulter- *si ex lege repudium missum non sit*, femeia se considera a fi în continuare căsătorită- *ex idcirco mulier adhuc nupta esse videatur*. Același termen îl întâlnim și în Digeste 24.1.35 – *cum non videatur solutum matrimonium*. Se pare că cele două fraze au o finalitate comună, una de natură socială, și anume aceea de transparentă în relațiile dintre cetățeni, evitându-se astfel divorțuri care ar avea la bază un adulter fictiv sau numai dorința bărbatului de a rupe căsnicia în care se angajase. Totodată, primul text de lege vine în salvagardarea vechilor norme morale și tradiții romane atunci când menționează că divorțul va fi recunoscut doar dacă s-au respectat anumite formalități.

În ceea ce privește acțiunile ce puteau fi intentate în baza *Lex Iulia de Adulteriis* sunt indicate de către jurisconșulți¹²⁶ următoarele: *accusatio iure extranei*, care putea fi folosită atât în caz de adulter, cât și în caz de *stuprum* și *accusatio iure mariti* care era acceptată doar împotriva unei femei aflate într-o *iustae nuptiae*¹²⁷. Pentru eficacitatea acestor acțiuni se ținea seama de elementul volitiv în comiterea adulterului, adică de *dolus malus* sau *scientia*.

Dio Cassius, în *Istoria Romei*, ne informează că împăratul Octavian Augustus a stabilit taxe grele pentru bărbații necăsătoriți și pentru femeile fără soți¹²⁸ însă, pe de altă parte, oferea

premierii celor care se căsătoreau și dădeau naștere la descendenți. Prin *Lex Iulia de maritandis ordinibus* s-a prevăzut vârsta maximă admisă pentru celibat (20 de ani la fete și 25 la băieți). Un alt aspect pe care îl surprinde Dio Cassius este că, existând mai mulți bărbați decât femei printre nobilime, Octavian a permis oricui dorește, cu excepția senatorilor și a descendenților acestora (atât cei de sex masculin, cât și fiicele, nepoatele, strănepoatele¹²⁹), să se căsătorească cu femei sau bărbați liberi¹³⁰, iar copiii rezultați din aceste mariaje să aibă statutul juridic de copii legitimi. Așadar, căsătoria nu era privită ca o datorie printre altele, ca o alegere pe care puteai să o faci sau nu. Ea nu reprezintă strict întemeierea unui cămin, axa vieții, ci una din numeroasele hotărâri dinastice pe care va trebui să le ia un nobil în vederea încheierii unei uniuni licite, eterne și oneste¹³¹. Soția nu pare a fi atât tovarășa de viață a acestui bărbat, ci mai mult obiectul unei opțiuni¹³².

Un alt scriitor, Suetonius, în lucrarea *Viața lui Augustus*, ne aduce la cunoștință că împăratul a avut rol de reformator al legilor, iar unora dintre ele le-a completat lipsurile¹³³. Chiar dacă Octavian Augustus a arătat o mare severitate față de prevederile referitoare la căsătorie, pe fondul agitațiilor provocate de către adversarii săi politici, el a fost incapabil să-și desăvârșească lucrarea, cu excepția micșorării pedepsei, acordării unui termen-grație de trei ani înainte ca femeia să se recăsătorească și creșterii recompensei pentru copiii născuți¹³⁴. Cu toate acestea, atunci când împăratul a aflat că prevederile legale erau evitate prin logodne cu fete foarte tinere¹³⁵ și prin divorțuri frecvente, Octavian a scurtat timpul dedicat logodnei și a combătut divorțul, acceptându-l doar în anumite condiții. De exemplu, o femeie care plecase de acasă fiind furioasă pe soțul ei, iar ulterior se întorcea la acesta, nu se consideră că a dorit să intenteze divorț¹³⁶. De asemenea, în Ulpian citim că o persoană cu probleme psihice nu putea intenta divorț, având în vedere că aceasta nu își cunoștea propria minte (*quia sensum not habent*)¹³⁷. Astfel, o femeie cu boli psihice nu putea divorța de soț, nici măcar curatorul ei neavând acest drept; singurul în măsură să intenteze divorțul era tatăl femeii¹³⁸. Referitor la divorțul pe care un partener sănătos îl poate cere pe motiv de boală mintală a celuilalt, Ulpian conchide că nu ar trebui să se recurgă la această măsură și că partenerul sănătos este legat să poarte nenorocirea celuilalt¹³⁹.

Legile cu caracter social ale lui Octavian nu au fost văzute cu ochi buni, drept urmare au fost modificate în anul 9 d. Hr. prin *Lex Papia Poppaea*¹⁴⁰. Prin conținutul acesteia s-a încercat un control indirect asupra divorțurilor în creștere, stabilindu-se amenzi pecuniare pentru partea a cărei comportament a dus la disoluția mariajului. De asemenea, o femeie liberă care s-a căsătorit cu patronul ei, nu putea introduce divorț, adică nu putea divorța *invito patrono*. Din Digeste 24.2.11 aflăm că aceasta era singura categorie, subiect al incapacității amintite anterior. Totuși, dacă liberta dorea să desfacă mariajul avut cu patronul său, divorțul era considerat valabil, însă femeia *cum nullo alio connubium habet*¹⁴¹.

În viziunea unor autori, Augustus nu urmărise decât să combată scăderea natalității din clasele înalte, făcând presiune prin incapacitățile ce-i loveau pe refractari. El nu căutase deloc să împiedice divorțurile, pentru că menajele desfăcute prin divorț puteau da naștere la altele, mai potrivite și mai fecunde¹⁴². De asemenea sunt voci¹⁴³ care susțin că Octavian Augustus ar fi introdus, alături de adulter, o altă categorie de delict, *stuprum*¹⁴⁴, care le privea pe femeile necăsătorite, tinerele fete sau pe văduve (erau exceptate libertele, femeile de moravuri ușoare și cele a căror origine nu era cunoscută- *obscuro loco nata*).

Totodată au apărut reguli ca *retentio dotis* și *judicium morum*. Vorbim despre *retentio dotis propter liberos* (reținerea unor bunuri ale femeii în vederea întreținerii copiilor rămași în grija tatălui), când divorțul a fost cauzat de către soție ori de către tatăl acesteia: trei șesimi (adică jumătate) din dotă era limita pentru pedeapsa aplicată femeii, dar cel mult o șesime din valoarea ei pentru fiecare copil. În caz de *retentio propter mores* sau *morum graviorum* (proasta conduită a femeii, adulter), aceasta își putea reține doar o șesime din zestre, iar în situația lui *morum leviorum*, o optime. În ceea ce îl privește pe bărbat, când el se afla în culpă, era pedepsit prin a returna zestrea mai devreme decât în alte situații¹⁴⁵.

Începând cu sec. III, în societatea romană s-au iscat incertitudini privitoare la libertatea cu care doi soți ar putea divorța. Anumite grupări erau îngrijorate cu privire la impactul pe care divorțul îl are asupra copiilor, alte voci susțineau că societății romane din acele timpuri îi erau caracteristice relațiile neoficializate și obiectau cu privire la interzicerea divorțurilor fără un motiv anume. Cert este că romanii nu aveau deloc noțiunea luării în posesie a unui trup, în sens biblic; nu se sfiau să se însoare cu o femeie divorțată sau, ca împăratul Domițian, să se recăsătorească cu o femeie care, între timp, fusese femeia altuia. Era un merit ca o femeie frumoasă să fi cunoscut un singur bărbat și numai unii creștini vor încerca să facă din aceasta o îndatorire și să interzică văduvelor să se recăsătorească¹⁴⁶. De asemenea, Epictet, filozof stoic, spunea că a răpi femeia aproapelui tău este la fel de necinstit ca și a lua porția de friptură de porc servită altui comesean¹⁴⁷, idee care ne duce cu gândul că adulterul era văzut ca un furt. Creștinismul însă, nu e monolit: în primele secole a evoluat mult mai mult decât stoicismul. De altfel, este și extrem de diversificat¹⁴⁸.

Începutul sec. IV surprinde Imperiul Roman ca fiind, încă, majoritar păgân. Păgânismul se manifesta diferit, în funcție de regiunea despre care vorbim, însă, în general reprezenta religia aristocrației romane, a împăraților, ca și a orașenilor sau a țăranilor. Prin convertirea sa, împăratul Constantin a permis creștinismului să se dezvolte, chiar dacă în anul 320 o putem numi o religie încă minoritară.

Cu toate acestea, în timp, datorită influenței creștinismului, care se opunea categoric unui sistem polițienesc ca cel introdus de către Octavian, marea majoritate a legilor amintite și mult discutate de către juriștii vremii a fost ori abrogată, ori a căzut în desuetudine. Statul Roman în epoca sa târzie a fost foarte preocupat de reglementarea normelor privitoare la dreptul familiei. Legislația, concretizată în constituții imperiale, este abundentă. Fără a o putea detalia, vom trasa aici doar ideile principale în cauză.

Acest proces a început odată cu împăratul Constantin cel Mare, când în anul 331 a emis un edict prin care s-au prevăzut amenzi drastice pentru divorțul cu caracter unilateral (exceptând anumite situații: dacă o femeie divorța de soțul ei fără să dovedească faptul că acesta este un criminal-*homicida*, un vrăjitor- *medicamentarius* sau un profanator de morminte- *sepulcrorum dissolutor*, ea își pierdea întreaga zestre și era exilată pe o insulă¹⁴⁹; asemenea, dacă cel ce intenta divorțul era bărbatul și nu avea dovezi certe că soția lui a comis adulter-*moecha*¹⁵⁰, că este vrăjitoare- *medicamentaria*, legea îl obliga să returneze femeii întreaga zestre; mai mult, dacă fostul soț se recăsătorea, femeia de care divorțase avea dreptul să intre în casa lui și să confişte averea noii sale soții, nespecificându-se că bărbatul este obligat să divorțeze de noua lui consoartă.)¹⁵¹. În situația femeilor, cauzele care nu erau suficient de puternice pentru a sta la baza

unui divorț purtau denumirea de *exquisita causa*, iar pentru bărbați întâlhim *per quascumque occasiones*¹⁵². Anul 337 a adus o noutate legislativă: femeia al cărei soț plecase în război nu avea dreptul să se recăsătorească doar dacă timp de patru ani nu primise nicio o veste de la el și totodată ceruse informații conducătorilor armatei despre bărbatul său¹⁵³. În caz contrar era pasibilă de pedeapsa aplicată divorțului unilateral.

Odată cu urcarea pe tron a împăratului Iulian (360-363), aceste prevederi legale au fost eliminate. În sprijinul afirmației noastre aducem ca dovezi texte ale Sfinților Părinți în care este relatat faptul că în sec. IV și V divorțul nu întâmpina la Roma nicio o piedică legală¹⁵⁴.

Din punct de vedere religios, în anul 407, prin Sinodul din Cartagina, canonul 102, s-a condamnat recăsătorirea unei persoane divorțate și s-a solicitat împăratului emiterea unui decret care să pedepsească și juridic această faptă. Totuși, doar după aproape 20 de ani, în 421¹⁵⁵, avem probe certe că o femeie care divorța de soțul ei fără să dovedească faptul că acesta este vinovat de crime grave își pierdea darul primit la nuntă, întreaga zestre și, în plus, era exilată. Pentru situația în care soția demonstra vinovăția soțului, viciile acestuia și celelalte greșeli, era scutită de pedeapsa exilării, dar nu i se mai acorda dreptul de a se recăsători¹⁵⁶. O femeie care invoca drept motiv de divorț crime grave ale soțului ei, își putea păstra zestrea, darurile primite la nuntă și i se permitea să se recăsătorească după cinci ani de la data divorțului. În ceea ce îl privește pe bărbat, dacă acesta divorța de soția sa fără niciun motiv, era obligat să-i predea acesteia zestrea, darurile de nuntă și nu mai avea dreptul de a se recăsători. În asemenea caz, fosta soție căpăta permisiunea de a se recăsători după trecerea unei perioade de un an. Un soț care demonstra caracterul rău al soției sale, îi returna femeii zestrea, însă păstra pentru el darurile de nuntă și se recăsătorea după doi ani. În cele din urmă, conjunctura care dovedea crime grave săvârșite de către soție, îi permitea bărbatului să păstreze atât zestrea cât și darurile de nuntă, iar în plus, se putea recăsători oricând dorea acesta. După cum scrie Reynolds, aceste reguli erau bazate pe cele ale lui Constantin, dar Honorius a recunoscut că și greșelile morale erau resorturi de divorț, nu doar crimele grave. Din acest punct de vedere, el a introdus o categorie intermediară de divorț, între divorțul fără cauză și cel bazat pe motive întemeiate, categorie ce presupunea o injustiție care le viza pe femei: un soț care divorța de soția sa din motive de imoralitate ale acesteia avea dreptul să se recăsătorească, în timp ce acest drept nu i se acorda și soției aflată în aceeași situație¹⁵⁷.

În timpul lui Theodosius II (Imperiul Roman de Răsărit) prevederile legale descrise mai sus au fost revocate în anul 439, revenindu-se totodată la regulile liberale ale divorțului. Cu toate acestea, zece ani mai târziu, același împărat a emis o lege prin care interzicea divorțul fără o cauză întemeiată. Această constituție conținea o listă ce enumera motivele pentru care se accepta divorțul unilateral (noua prevedere legală se baza pe rațiunea îngreunării despărțirii celor doi soți, în interesul copiilor). Astfel, putem vorbi de trei grupe de cauze¹⁵⁸:

- Infidelitatea: oricare parte putea să divorțeze de cealaltă pentru adulter. Soția divorța din motiv că soțul o făcuse de rușine prin conviețuirea cu femeie imorală în locuința familiei, în timp ce soțului i se acordau următoarele posibilități: dacă femeia se afla în compania unui bărbat neagreat de către soțul ei, dacă aceasta nu dormea noaptea în locuința conjugală, iar în final, dacă soția participa la spectacole de circ, de teatru sau la cele din amfiteatre, fără permisiunea soțului.

- Violența în familie: soția sau soțul puteau solicita divorțul invocând faptul că celălalt reprezintă o amenințare pentru viața ei sau a lui.

- Crime grave: oricare dintre cei doi erau îndreptățiți în a li se acorda divorțul în cazul în care cealaltă parte se găsea vinovată de crimă sau otrăvire (*veneficus*), furt din biserici, răpire, trădare, fals, profanare de morminte, adăpostirea hoților.

Așadar, luând în considerare cele amintite anterior, o soție care divorța de soțul ei invocând una dintre cele trei grupuri de motive își păstra dota, darurile de nuntă și se putea recăsători după un an. Din contră, o femeie care nu avea niciun motiv pentru a divorța își pierdea atât dota, cât și darurile de nuntă, iar în plus, nu i se permitea să se recăsătorească decât după cinci ani de la data divorțului. Dacă totuși se recăsătorea în această perioadă, noul mariaj nu era recunoscut de lege, iar femeia devenea o persoană infamă. În situația bărbatului care divorța de soția sa pentru un motiv întemeiat, acesta avea dreptul să păstreze zestrea și darurile de nuntă ale femeii și se putea recăsători oricând. În schimb, dacă soțul dorea să divorțeze fără a avea o justă cauză, acesta pierdea darurile de nuntă oferite femeii și dota ei¹⁵⁹. În tăcerea legii, s-a considerat că timpul după care fostul soț se poate recăsători este tot de doi ani, asemeni prevederilor precedente¹⁶⁰.

Anul 449 aduce o noutate în ceea ce privește exigențele referitoare la forma pe care trebuia să o îmbrace divorțul ca acesta să fie valabil: un act de repudiere în forma scrisă, *repudium*¹⁶¹.

Tot în partea răsăriteană a Imperiului, în materie de divorț, se remarcă și Anastasius, care în 497 a clarificat o neînțelegere, stabilind că dacă o căsătorie este desfăcută prin acord mutual (*communi consensu*) al celor doi soți, femeia nu era obligată să aștepte cinci ani pentru a se recăsători, însă i se impunea un termen de un an de celibat¹⁶².

În partea de Vest a Imperiului Roman, Valentinian III a emis în anul 452 un decret prin care a reintrodus legea proclamată de către Constantin în anul 331¹⁶³, tocmai pentru că în anul 448 s-a încercat introducerea divorțului fără o justă cauză și în această parte a Imperiului.

Reforma promovată de către Constantin cel Mare s-a modificat și definitivat sub domnia lui Iustinian, rămânând în vigoare doar interdicțiile referitoare la anumite căsătorii, cum ar fi cele dintre senatori (inclusiv descendenții lor) și actrițe. Fiindcă din istoria Împărăției de Răsărit, care cunoscuse și „vremuri de splendoare, de eflorescență culturală, de rafinată civilizație, de avânt politic, nu au lipsit nici paginile de corupție și decădere”¹⁶⁴, năzuințele ortodoxe ale Bizanțului au cuprins sub înrâurirea lor și latura juridică.

Biserica, încă în formare în acea perioadă, susținea indisolubilitatea legăturii conjugale. Sub acest aspect întâlnim o opoziție a creștinilor în aplicabilitatea tradițiilor și a drepturilor clasice romane. Chiar dacă acestea recunoșteau superioritatea căsniciilor durabile, acceptau totodată și divorțul. Împărații creștini au fost cei care au forțat oarecum garantarea stabilității legăturii matrimoniale, însă nu au putut niciodată să impună suprimarea divorțului.

Iustinian, împărat a cărui legislație a fost una fermă și care a dominat întreg evul mediu răsăritean¹⁶⁵, a asuprit condițiile prin care doi cetățeni romani puteau divorța, nepermițând nici divorțul prin acord mutual, cu excepția situației în care soții voiau să trăiască în castitate. Dorind să demonstreze că divorțul este posibil, cu sau fără aplicarea vreunei pedepse, Iustinian a introdus patru tipuri de divorț: divorțul prin consimțământ mutual, divorțul motivat de un fapt neimputabil

celuilalt soț (*bona gratia*), divorțul determinat din vina unuia dintre soți (*iusta causa*) și divorțul pentru oricare altă cauză care nu intră în categoria *bona gratia*¹⁶⁶.

Astfel, în anul 528, Iustinian introduce ca și motiv de divorț unilateral impotența soțului timp de doi ani de la începutul căsătoriei. În această situație, soția își recăpăta doar zestrea oferită la nuntă. Anul 533 adaugă la lista de cauze pentru care se accepta divorțul și săvârșirea unui avort de către femeie, îmbăierea ei cu alt bărbat și acceptarea de către aceasta a bigamiei. Prin aceeași lege se stabilește pedeapsa pentru divorțul fără justă cauză, cât și pentru cel întemeiat, cazuri în care zestrea nu era returnată. În aceste împrejurări, partea culpabilă era obligată să transmită părții inocente a patra parte din averea sa, maximul ajungând la 50 livre de aur. Dacă în familia foștilor soți existau copii sau nepoți, partea de avere era păstrată intactă pentru beneficiul descendenților¹⁶⁷.

Preambulul Novelei 22 conține o explicație a lui Iustinian referitoare la evoluția divorțului, după cum urmează: anticii nu s-au preocupat intens de problema divorțului și a căsătoriilor ulterioare, din acest motiv femeile și bărbații se puteau recăsători fără a fi pedepsiți în vreun fel; totodată, Iustinian notează că împărații Theodosius II și Leon I au extins legislația în acest domeniu, așa cum și el însuși făcuse; mai mult, conchide că, din acel moment, legile care au ca obiect divorțul, vor fi extinse și îmbunătățite. În 536 Iustinian mărește la trei ani perioada după care soția avea dreptul să divorțeze pe motiv de impotență a bărbatului și a permis divorțul unilateral doar în situația în care cel care cerea divorțul se dedica vieții monahale (romaniștii presupun că elaborarea acestei legi ar fi durat între 533 și 536)¹⁶⁸. Partea care alegea viața monahală era considerată, din punct de vedere juridic, moartă, iar orice act întocmit de către aceasta pentru cauză de moarte își producea efectele. Dacă soțul era cel care divorța, femeia nu avea dreptul să se recăsătorească timp de un an (*tempus lugendi*), asemeni văduvei¹⁶⁹.

Anul 542 aduce noi modificări cu privire la motivele și pedepsele pentru divorț¹⁷⁰. Vom detalia în cele ce urmează aceste aspecte, în vederea unei înțelegeri mai aprofundate a rolului pe care l-a adus creștinismul în materia acestei instituții juridice.

Conform acestei constituții, unui soț i s-a permis să divorțeze de soția sa dacă aceasta aflase despre existența unui complot împotriva împăratului și nu își înștiințase soțul, dacă era condamnată de instanță ca adulterină, dacă aceasta încercase să își ucidă bărbatul sau nu i-a adus la cunoștință că alte persoane doresc să îl omoare, dacă soția rămânea afară din căminul conjugal fără consimțământul soțului și, în final, dacă femeia luase parte la spectacole publice fără să îl anunțe sau împotriva voinței acestuia. În asemenea circumstanțe soțul păstra și darurile de nuntă, și zestrea soției. Mai mult, dacă soția fusese condamnată pentru adulter, soțul păstra întreaga avere, dacă existau copii din căsătorie, și o parte egală cu o treime din dota femeii, în situația în care nu existau copii. Un bărbat care divorța de soția sa fără a dovedi un motiv întemeiat, îi returna acesteia zestrea și darurile de nuntă, iar în plus, era obligat să o recompenseze pe fosta soție cu o treime din valoarea acelor daruri. Ca o noutate, soția săracă repudiată *sine causa legibus agnita*, are drept la un sfert din averea soțului, în plină proprietate, fără ca ceea ce ia să poată depăși o sută de livre de aur.¹⁷¹

De asemenea, dispozițiile aceluiași act statutuau că o soție poate divorța, după cum urmează: dacă soțul ei a fost implicat într-un complot împotriva împăratului sau dacă acesta cunoștea că alții vor să comită o asemenea crimă și nu îi denunțase, dacă bărbatul a încercat să o

ucidă sau nu a dorit să divulge că anumiți terți doresc asta, dacă soțul încercase să îi violeze castitatea, în sensul că o obligase să întrețină relații sexuale cu alt bărbat cu scopul de a o acuza de adulter, dacă o învinovățise de adulter dar nu și-a putut demonstra susținerea și, în cele din urmă, dacă bărbatul întreținea o altă femeie în căminul conjugal sau chiar în același oraș. În aceste cazuri fosta soție păstra darurile de nuntă, își recăpăta zestrea, iar dacă soțul nu îi dovedise adulterul, femeia dobânda toată averea bărbatului (dacă existau copii) și, în plus, o parte egală cu o treime din darurile primite la nuntă dacă foștii soți nu aveau copii. Întreținerea unei amante îl costa pe fostul soț, pe lângă zestre și darurile de nuntă, maxim o treime din valoarea respectivelor cadouri oferite cu ocazia nunții.

Privind din altă perspectivă, o soție care dorea să divorțeze de soțul ei fără un motiv temeinic era obligată să îi returneze acestuia darurile de nuntă, își pierdea zestrea și era trimisă la mănăstire pentru tot restul vieții. Când o astfel de femeie avea copii, două treimi din averea sa erau reținute pentru aceștia, iar cealaltă parte revenea mănăstirii la care era trimisă. Dacă nu rezultaseră copii din mariajul încheiat, două treimi din averea fostei soții se distribuiau mănăstirii, în timp ce restul bunurilor deținute de către aceasta erau transmise părinților femeii. Neavând nici copii și părinții ei fiind decedați, toate proprietățile celei în cauză urmau să intre în patrimoniul mănăstirii.

După cum putem observa, Iustinian a redus substanțial numărul motivelor pentru care se putea invoca divorțul. Furtul, răpirea, falsul și alte delictе comune prevăzute în legea teodosiană din 449 (cu excepția trădării), nu mai erau în vigoare. Lovirea soției cu un bici sau cu o nuia făceau acum obiectul unei amenzi de maxim o treime din darurile de nuntă care urma să fie transmisă soției doar dacă circumstanțele impuneau disoluția mariajului. Lăsând la o parte aceste cauze, o căsătorie putea fi desfăcută și fără a implica o pedeapsă, astfel: dacă soțul era impotent, dacă unul dintre cei doi dorea să trăiască în castitate și dacă oricare dintre soți se afla în captivitate pentru o perioadă lungă de timp¹⁷².

Divorțul prin consimțământ mutual a fost prohibit în anul 542, cu excepția cazului în care unul dintre soți se retrăgea la mănăstire¹⁷³.

În anul 548 Iustinian a modificat și pedeapsa pentru soțul care dorea să divorțeze de soția sa fără niciun motiv. Împăratul a stabilit că, asemeni femeilor, aceștia vor fi trimiși la mănăstire pentru întreaga viață.

Divorțul prin acordul ambilor soți pentru oricare alt motiv decât cel invocat mai sus ducea, începând cu anul 556, la închiderea celor doi în mănăstire. Soarta averilor era următoarea: dacă existau copii și trăiau părinții foștilor soți, averea era divizată între aceștia și mănăstiri, iar în lipsa descendenților sau a ascendenților, averea revenea în întregime mănăstirilor¹⁷⁴. Unii autori consideră perioada lui Iustinian ca una a „creațiilor utilitare”, la baza cărora nu se află acea preocupare constantă pe care o aveau jurisconsultii clasici de a-și situa inovațiile în cadrul principiilor juridice pure.¹⁷⁵

Bazându-se pe textul Novelei 140¹⁷⁶ a lui Iustinian, Iustin II, în 566, a revocat interdicția de a divorța prin acord mutual, permițând astfel disoluția unui mariaj prin acordul ambilor soți (*divortium bona gratia*).

Opoziția creștinismului la divorț a apărut într-o societate în care bărbatul putea ușor să se despartă de soția lui, lăsând-o pe aceasta pe străzi, numai cu îmbrăcămintea pe care o avea pe

ea, în timp ce soțiile nu aveau capacitatea de a ieși ușor dintr-un mariaj nereușit. “În relațiile de cuplu, în pofida faptului că legislația lui Augustus prevedea restricții în privința imoralității bărbaților, acestora nu li se cerea niciodată să trăiască în curăție, așa cum li se cerea soțiilor lor. Convertirea lumii romane la creștinism urma să aducă mari schimbări în această privință. Așa cum insistaseră odinioară și stoicii, a fost introdusă o reformă care prevedea pedepse la fel de riguroase și pentru bărbați, și pentru femei, în caz de adulter sau infidelitate conjugală. Pe deasupra, odată cu creștinismul, fecioarele necăsătorite nu mai erau pedepsite, ca pe vremea lui Augustus, ci erau respectate și chiar venerate.”¹⁷⁷ Atitudinea anti-divorț a creștinismului, a pornit probabil și de la dorința de a proteja femeia, ca element de bază al unei familii. Gillian Clark observă că „odată cu încreștinarea Imperiului, cea mai remarcabilă schimbare a fost sprijinul pe care Biserica Creștină l-a oferit femeilor care nu doreau să se căsătorească.”¹⁷⁸

Totodată, cercetătorii au afirmat că impunerea acestor legi a fost o încercare de a alinia dreptul roman la moralitatea creștină a acelor vremuri. Mai mult, romaniștii, atât juriști, cât și istorici, au dorit să răspundă și întrebării: de ce legislația romană a rămas atât de fidelă învățăturii creștine, având în vedere că nimic din tradiția și jurisprudența romană nu ne sugerează că un mariaj este indisolubil? Răspunsul ar putea fi acela că împărații creștini au avut ca scop îngreunarea procedurii divorțului și asigurarea că soții nu doresc să se despartă fără un temei pertinent. Un alt motiv al aspririi procedurii în acest caz a fost și protejarea copiilor celor doi parteneri. Cu toate acestea, divorțul pentru o justă cauză a fost întotdeauna permis.

Caracterizând activitatea lui Iustinian, putem concluziona că întreaga sa operă legislativă a avut ca suport convingerile sale religioase; totodată, arătându-se preocupat de situația juridică a femeii, unii romaniști l-au supranumit „împăratul *uxorius*”¹⁷⁹; mai mult, el a privit întreaga sa domnie ca pe o datorie față de Dumnezeu. Împăratul avea studii teologice și s-a asigurat că întregul său corp de legi are un pronunțat caracter ortodox. “Faptul că textele canonice se regăsesc și în Cod, inclusiv în ceea ce privește problematica divorțului, duce la concluzia că între canoane și prevederile legale nu exista nicio contradicție.”¹⁸⁰ Cu toate concordanțele care ar exista între canoane și textul de lege, este de apreciat că, în înțelepciunea sa, Iustinian a reușit să îmbrace în haină juridică învățăturile Bisericii și să ridice instituția căsătoriei la cea mai înaltă treaptă morală, făcând din ea taină, adică *sacramentum*. „...Imperiul lui Iustinian avea să se destrame mai târziu...Doar două înfăptuiri ale lui, întemeiate, una pe ideea religioasă- Sfânta Sofia- iar cealaltă pe ideea dreptății- *Corpus iuris*- au biruit veacurile și au rămas să pledeze etern posterității cauza marelui împărat.”¹⁸¹

Acțiunea lui Iustin II de a revoca interdicția divorțului prin acord mutual a fost de asemenea un gest umanitar. Având în vedere că unele căsătorii erau izvorul a multă ură și neînțelegeri, acest remediu era impus de viața familială a supușilor săi.

Problematica divorțului, așa cum a „evoluat” lumea romană, a necesitat la un moment dat preluarea frâielor de către stat prin stabilirea unor pedepse grave pentru toți aceia care în vreun mod sau altul au participat la depășirea morală a limitelor impuse de către *domus*-ul roman.

În timp ce avem o certitudine cu referire la dispozițiile legale în materie de divorț, nu știm însă cu exactitate care era situația *de facto* în lumea romană. Câte femei au reușit să pună capăt, prin divorț, unei căsnicii nereușite? De câte ori s-au întâlnit cazuri în care bărbații consimțeau divorțului cerut de către soția lor? În realitate, orice investigație în viața romanilor presupune

interpretări individuale și multe speculații. Mai mult, ținând seama de faptul că toate sursele istorice și juridice au fost scrise de către bărbați, niciodată nu vom avea certitudinea asupra poziției femeii cu referință la problematici care implică atât sfera juridică, dar și cea personală, cum este divorțul. Totuși, într-o lume cum era lumea romană, expusă pericolelor și vicisitudinilor, dar dornică de aer și de spațiu, femeia participa la viața socială, dându-i mișcare și elasticitate prin contactul pe care îl avea cu realitățile, care nu puteau fi văzute și cunoscute și încă mai mult, nu puteau fi folosite, dacă femeia romană s-ar fi găsit în situația celor din gineceele¹⁸² orientalo-bizantine.

* Doctorandă, Facultatea de Drept a UBB Cluj-Napoca; pophristina@yahoo.com.

¹ Antonio Guarino, *Diritto private romano*, Ed. Jovene, Napoli, 2001, p. 532.

² Pentru mai multe detalii, a se vedea Paul Vasilescu, *Regimuri matrimoniale*, Ed. Universul Juridic, București, 2009.

³ Obiectul consimțământului dintre cei doi soți era de a se trata reciproc ca soț și soție, *honor invicem matrimonii*.

⁴ Jean Gaudemet, *Droit prive romain*, Ed. Montchrestien, Paris, 1998, p. 37.

⁵ Existența concubinajului presupunea relația dintre un bărbat și o femeie care conviețuiau, însă fără ca relația lor să fie oficializată, din varii motive; așa cum vom dezvolta în cele ce urmează, această categorie de uniune a atins punctul de maximă dezvoltare în perioada Imperiului. După Michele Ducos, *Rome et le droit*, Ed. Le livre de poche, p. 68, concubinajul nu îl putea avea ca partener pe un gladiator sau pe un actor.

⁶ Acest termen derivă de la cel de *divertere*, adică „a merge pe căi diferite”.

⁷ Aici intră și situațiile morții civile a unuia dintre soți prin *capitis deminutio maxima, media, minima*, concretizându-se în ceea ce numim, alături de moartea naturală, cauze involuntare de desfacere a căsătoriei.

⁸ Gaius, *Digeste* 24.2.2 : „Luați ceea ce vă aparține și păstrați lucrurile voastre”.

⁹ Gomez Ruiz, *El divorcio y las Leyes augusteas*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla, 1987, p. 12.

¹⁰ Din punctul nostru de vedere, dreptul privat este ceea ce definește nota specifică a unui popor, ceea ce dă măsura originalității lui în materie juridică. Mai înainte ca un popor să se fi ridicat până la acele forme de viață care comportă creații de instituții de drept public, poporul acela a știut ce înseamnă legătura lui cu pământul, legătură din care s-au născut primele instituții de drept; a știut ceea ce înseamnă orânduirea familiei, a trăit viața cu nevoile și aspirațiile ei de fiecare zi, din care se nasc instituțiile de drept privat. Acest tip de instituții sunt cele care evidențiază conceptul propriu al unui popor despre drept.

¹¹ *Enciclopedia Civilizației Roamne*, coord. Științ. Dumitru Tudor, Ed. Științifică și enciclopedică, București, 1982, p. 265.

¹² Cum acești magistrați își exercitau funcția timp de 18 luni o dată la 5 ani, în celelalte intervale temporale, femeile se aflau în situația de a avea de suferit de pe urma deciziei soțului lor.

¹³ Iuvenal VI.292,293 „*Nunc patimur longae pacis male: saevior armis luxuriae incubuit rictumque ulciscitur artem.*”

¹⁴ Gomez Ruiz, *op. cit.*, p. 12.

¹⁵ Se pare că, în epoca arhaică, repudierea femeii nu era reglementată de norme juridice, ci soțul avea acest drept bazându-se pe *mores* (a se vedea Jean Gaudemet, *op. cit.*, p. 50).

- ¹⁶ Conform lui Valerius- Maximus, în anul 307 î. Hr. un senator ar fi fost exclus din Senat pentru că nu a cerut avizul tribunalului domestic atunci când și-a repudiat soția.
- ¹⁷ Oamenii politici nu vorbeau explicit despre natalitate, ci despre menținerea nucleului de cetățeni, care asigură existența cetății.
- ¹⁸ Michele Ducos, *op. cit.*, p. 65. Cu acea ocazie s-a creat precedentul dreptului soției de a acționa în justiție pentru a-și recupera dota (*actio rei uxoriae*).
- ¹⁹ Valeriu Maximus *apud* Philippe Aries, Georges Duby, *Istoria vieții private*, Vol. I, Ed. Meridiane, București, 1994, p. 52.
- ²⁰ Bruno Schmidlin, *op. cit.*, p. 130.
- ²¹ Valerius Maximus, VI, 3, 10-12 *apud* Jerome Carcopino, *Viața cotidiană în Roma la apogeul Imperiului*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 130.
- ²² Cicero, *Philippicae*, II, 28, 69. Se pare că, în timp, aceste pasaje ale Legii celor XII Table au fost modificate de către compilatori, drept dovadă stând greșelile gramaticale, rigorile soluțiilor, contradicțiile și incoerențele interne ale textului de lege (vezi și Gomez Ruiz, *op. cit.*, p. 27, p. 12).
- ²³ Digeste 35.1.15 și 50.17.30.
- ²⁴ Michele Ducos, *op.cit.*, p. 63.
- ²⁵ Philippe Aries, Georges Duby, *op. cit.*, p. 44.
- ²⁶ Digeste 23.2.1 : *Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio*. *Coniunctio maris et feminae* se referă la legătura trupească, fizică dintre cei doi soți, însă dreptul roman admite căsătoria ca valabilă și fără această uniune. *Consortium omnis vitae* reprezintă o comuniune încheiată pentru toată viața, o legătură conjugală durabilă. Prin *divini et humani iuris communicatio* trebuie să înțelegem că femeia căsătorită *cum manu* intra ca și agnată în familia soțului ei și era asociată cultului familial.
- ²⁷ *Ibidem*, p. 46.
- ²⁸ Plutarh, *Vieți Paralele, Romulus*, 22, traducere, notă introductivă, notițe introductive și note de prof.univ. N.I.Barbu, Editura Științifică, București (1960-1971).
- ²⁹ În anul 307 î. Hr. cenzorii l-au scos pe senatorul Antonius din demnitatea ce o ocupa, pentru că își repudiasse soția fără să fi apelat la judecata tribunalului său casnic, fiind astfel șters din *album*-ul senatorial. A se vedea și nota de subsol 16.
- ³⁰ Eduard Cuq, *Les institutions juridiques des romains*, Paris, 1904, p. 172.
- ³¹ Plutarh, *op. cit.* În cazul în care soția era vinovată de adulter, otrăvirea copiilor (aici ar putea intra și avortul) și sustragerea cheilor pivniței (această situație are, probabil, legătură cu interzicerea femeilor de a bea vin) bărbatul avea dreptul să-și repudieze consoarta. Pedepșa acordată bărbatului care se desparte de soția lui în afara motivelor invocate mai sus, este una atât de natură religioasă, cât și pecuniară : bunurile sale urmau a fi împărțite între fosta soție și Ceres, divinitate romană.
- ³² Jerome Carcopino, *op. cit.*
- ³³ Cicero, *op. cit. (claves ademit, exegit)*.
- ³⁴ Pentru început, această acțiune care asigură femeii mijloace minime de supraviețuire, a fost acceptată doar în cazul în care soțul divorța de soția lui.
- ³⁵ Eduard Cuq, *op. cit.*, p. 173.
- ³⁶ *Idem*.
- ³⁷ Trecerea de la *iudicium domesticum* la *iudicium moribus* a fost unul dintre marile regrese ale Statului Roman în materie de dreptul familiei.
- ³⁸ Aulus Gellius, X, 23.
- ³⁹ Gaius 6.102 referitor la *judicatum solvi*.

- ⁴⁰ Este vorba despre *retentio propter res amotas*.
- ⁴¹ Ulpian, *Digeste*, 25.2.11.2.
- ⁴² Cuvântul *manus*, atât cu înțelesul său anatomic (mână), cât și cu conotația sa juridică (putere, influență, autoritate) apare doar în limbile indoeuropene din grupurile italic, celtic și germanic. Odată cu încheierea căsătoriei și cu instaurarea legăturii conjugale, ia naștere și puterea soțului asupra femeii. O continuă incapabilă din punct de vedere juridic, femeia trece de sub *potestas* sub care se afla în familia de origine, sub *manus*-ul soțului ei.
- ⁴³ Antonio Guarino, *op.cit.*, p. 539, 554.
- ⁴⁴ Adică nu putea rupe acel *vinculum* care luase naștere la încheierea căsătoriei și care exista chiar dacă sentimentele de afecțiune nu mai stăteau în picioare : *iure durat matrimonium*.
- ⁴⁵ Gaius, I. 137.
- ⁴⁶ Mihaela Paraschiv, *op. cit.*, p. 127.
- ⁴⁷ Gaius, I. 111. Totuși, ne întrebăm dacă în acest caz poate fi vorba despre un divorț în sens juridic, având în vedere că numai după trecerea unui an de conviețuire neîntreruptă cei doi puteau fi considerați soț și soție.
- ⁴⁸ Dionysius din Halicarnassus, *Antiquitates Romanae*. II, 25.
- ⁴⁹ Georges Dumezil, *Căsătorii indoeuropene urmate de cincisprezece chestiuni romane*, Iași, Ed. Polirom, 2002, p. 45. După opinia acestui autor, prefixul *co* are doar valoare cumulativă, fără a indica reciprocitatea cumpărării; astfel, femeia este văzută ca unic subiect al coempțiunii. Michele Ducos, *op.cit.*, precizează că această formă de căsătorie exista și în timpul Imperiului, drept exemplu fiind inscripția găsită pe mormântul unei matroane romane.
- ⁵⁰ Prin aceste procedee femeia reintra sub puterea lui *pater familias* din a cărui familie provenise. În situația în care femeia dorea să devină *sui iuris*, această reemancipare se practica printr-o persoană interpusă care, de comun acord cu femeia divorțată, îi oferea acesteia libertatea prin procedeul numit *manumissio*. (a se vedea și Bruno Schmidlin, *op. cit.* , p. 131).
- ⁵¹ Gomez Ruiz, *op. cit.*, p. 28.
- ⁵² Se pare că speța prezentată de către Plutarh are la bază acordul împăratului pentru divorț.
- ⁵³ Atâta timp cât cel care se căsătorește este un fiu de familie, nu putem spune că uniunea cu soția lui duce la întemeierea unei noi familii. Bărbatul va rămâne sub *potestas*, iar femeia va intra sub autoritatea aceluiași *pater familias* sub care se află și soțul ei (a se vedea și Jean Gaudemet, *op.cit.*, p. 7).
- ⁵⁴ Conform lui Antonio Guarino, *op.cit.*, p. 532, în dreptul roman se făcea diferența între puterea bărbatului avută asupra fiicelor sale, respectiv asupra soției. Astfel, pentru descendentele de sex feminin se utilizau termeni ca *mulieres in manu*, iar pentru soții, *uxores in matrimonio*.
- ⁵⁵ Michele Ducos, *op. cit.*, p. 62.
- ⁵⁶ George Dumitriu, *Dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor la români*, București, 1931, p. 5.
- ⁵⁷ Jerome Carcopino, *op. cit.*, p. 129.
- ⁵⁸ Gaius II. 159.
- ⁵⁹ Bruno Schmidlin, *Droit prive romain I*, Universite de Geneve, 2008, p. 122.
- ⁶⁰ Antonio Guarino, *op.cit.*, p. 555.
- ⁶¹ Întâlnim această practică și în dreptul canonic, apoi în cel natural al sec. XVIII, când țelul juriștilor a fost acela de a încuraja alegerea liberă a partenerului, contrar cutumei ancestrale conform căreia tatăl era cel care alegea soțul pentru fiica sa.
- ⁶² Bruno Schmidlin, *op. cit.* , p. 124.
- ⁶³ Jean Gaudemet, *op.cit.* , p. 44.

- ⁶⁴ Este posibil ca această formă de căsătorie să fi apărut odată cu desacralizarea familiei romane, prin admiterea căsătoriilor între patricieni și plebei. Având în vedere că femeia rămânea sub puterea juridică a tatălui ei, patricienii păstrau în familia lor bunurile care ar fi trecut, prin căsătorie, într-o familie de origine plebee. Era păstrată astfel integritatea patrimoniului familial, femeii revenindu-i doar uzufructul averii. După Bruno Schmidlin, *op. cit.*, p.131, căsătoria *sine manu* ar fi adus femeii, pe plan juridic, ceea ce se obținuse în practică de mult timp : o poziție liberă și independentă.
- ⁶⁵ Antonio Guarino, *op.cit.* , p. 557,577.
- ⁶⁶ Antonio Guarino face o analogie între acest principiu și cel care stă la baza formării unei *societas: consensus perseverans*.
- ⁶⁷ Dispărând oricare dintre cele două elemente, căsătoria *sine manu* nu mai exista. Această simplificare a divorțului a dus la o înmulțire a acestora, ceea ce a determinat autoritățile romane să limiteze acest greșit avânt al cetățenilor.
- ⁶⁸ George Dumitriu, *op.cit.*
- ⁶⁹ *Abducere uxorem*.
- ⁷⁰ Împăratul Antonius Pius a interzis taților să desfacă după bunul lor plac o căsătorie armonioasă (*bene concordans matrimonium*), doar pentru a face uz de autoritate.
- ⁷¹ Digeste 24.1.32.13: *Non enim coitus matrimonium facit, sed maritalis affection*. Unii romaniști consideră această formă de divorț ca una „neformală” (vezi Gomez Ruiz, *op.cit.*, p. 41).
- ⁷² Uneori, juriștii șovăiau în a stabili dacă era vorba de o simplă ceartă sau de o adevărată despărțire. A se vedea Philippe Aries, Georges Duby, *op.cit.*
- ⁷³ C. 5.17.12, Nov. 22.19.
- ⁷⁴ Schulz, I principia del Diritto Romano, Firenze, 1949, p. 128 *apud* Gomez Ruiz, *op. cit.*, p. 43
- ⁷⁵ Comparativ cu epoca lui Cicero, când despre o soție care se căsătorea cu alt bărbat, se spunea că a divorțat *ipso facto* de cel dintâi, al doilea mariaj fiind perfect valid.
- ⁷⁶ Jean Gaudemet, *op. cit.*, p. 67.
- ⁷⁷ Digeste 24.2.1.
- ⁷⁸ Digeste 49.15.12.4.
- ⁷⁹ Digeste 49.15.4.1.
- ⁸⁰ Acesta ne duce la concluzia că refuzul femeii era asimilat, sub anumite aspecte, divorțului.
- ⁸¹ Seneca, *De beneficiis*, III, 16.2. Conform lui, anumite femei romane de spiță nobilă își numărau anii după numărul soților : „ Nicio femeie nu mai roșește că-și desface căsătoria, de vreme ce ilustrele matroane au obiceiul să-și numere anii nu după numele consulilor, ci după cel al soților. Ele divorțează ca să se mărite și se mărită ca să divorțeze.”
- ⁸² Antonio Guarino, *op. cit.*, p. 559.
- ⁸³ Cicero, *Epistulae ad Familiares*, VIII.7.
- ⁸⁴ Plutarh, *Pompei*, IV și X.
- ⁸⁵ Jerome Carcopino, *op. cit.* p.132.
- ⁸⁶ Procedură confirmată prin stipulația *cautio rei uxoriae*, care este asigurată printr-o acțiune civilă. Istoricii afirmă că nici în sec. V î. Hr. nu exista la Roma sau în Latium nici stipulație, nici *actio rei uxoriae*, fiindcă în acea perioadă nu întâlnim căsătorii desființate prin divorț.
- ⁸⁷ *Retentio propter liberos, propter mores, propter impensans* (indemnizații pentru pagubele ce-i vor fi cauzate soțului prin risipă), *propter res donatas, propter res amotas* (indemnizații pentru pagubele ce-i vor fi cauzate soțului prin deturnări).
- ⁸⁸ După cum constată Juvenal în V, 212, soțul nu poate da nimic fără consimțământul ei, nu poate vinde nimic dacă ea se opune, nu poate cumpăra nimic dacă ea nu vrea.

- ⁸⁹ Această condiție se aplica doar în contextul în care soția rămânea fidelă soțului ei.
- ⁹⁰ *Adulterium* reprezintă relaxia sexuală pe care o femeie căsătorită o avea cu un alt bărbat decât soțul ei.
- ⁹¹ Ulpian 6.9.
- ⁹² Philippe Aries, Georges Duby, *op.cit.*, p. 50.
- ⁹³ Michele Ducos, *op. cit.*, p. 66.
- ⁹⁴ Cu toate acestea, în Digeste 43.30.3.5 este amintit un caz în care mama câștigă custodia copiilor pe motiv că tatăl, în speță fostul ei soț, a dat dovadă de „răutate”. Fiindcă sursa juridică nu descrie în amănunțime starea de fapt, ne putem imagina că acest termen se referă ori la violența asupra membrilor familiei, ori la indiferența bărbatului în ceea ce privește viitorul financiar al copiilor. De asemenea, Codul lui Iustinian descrie un caz în care fostul soț a fost obligat să asigure copiilor suport financiar. Inițial, acesta negase calitatea de tată.
- ⁹⁵ Digeste 25.3.1.
- ⁹⁶ Vladimir Hanga, Mircea Dan Bob, *Curs de drept privat roman*, ed. a V-a, revizuită și adăugită, Universul Juridic, București, 2013, p. 121.
- ⁹⁷ Aprox 210 î. Hr. – 116-115; î. Hr. a fost pretor în anul 148 î. Hr., consul în 143 î.Hr., proconsul al Spaniei în 142 î. Hr. și censor în 131 î.Hr.
- ⁹⁸ Metellus a fost ales censor în 131 î. Hr, pledând pentru eradicarea libertinajului care exista la Roma. Într-un discurs el chiar a susținut că mariajul trebuie să fie obligatoriu pentru toți cetățenii, însă proiectul său nu a fost aplicat decât în perioada lui Octavian Augustus.
- ⁹⁹ Titus Livius, *Ab Urbe Condita*, 134-142.
- ¹⁰⁰ Mihaela Paraschiv, *op. cit.*, p. 129.
- ¹⁰¹ Martial, VI, 7 în Persius, Juvenal, Martial, *Satire și Epigrame*, București, 1967, trad. de T. Măinsecu și A. Hodoș: *Quae nubit totiens, non nubit: adultera lege est.*
- ¹⁰² Juvenal, *Satira a VI-a*, în Persius, Juvenal, Martial, *op. cit.*, p. 281.
- ¹⁰³ Digeste, XXIV, 2.2.1.
- ¹⁰⁴ R. Paribeni, *La famiglia romana*, Roma, 1929 apud Jerome Carcopino, *op. cit.*, p. 136.
- ¹⁰⁵ Philippe Aries, Georges Duby, *op.cit.*, p. 46-47.
- ¹⁰⁶ *Ibidem.*, p. 53-54.
- ¹⁰⁷ În ceea ce privește clasificarea acestor *leges publicae*, ele nu erau dintre cele perfecte, ci se încadrau în categoria celor imperfecte și mai puțin perfecte, Ulpian amintind că acestea aveau caracter prohibitiv sau restrictiv.
- ¹⁰⁸ Se acorda tatălui care avea chiar un singur copil viu (sau mort în luptă), *praemia partum*, iar mamei, *ius liberorum*.
- ¹⁰⁹ Alături de caracterul de răzbunare pe care l-a avut pedeapsa atribuită încă din cele mai vechi timpuri adulterului, în Imperiu acest fapt este sancționat și din punct de vedere penal, fiind un delict public. În vederea coerciției unor astfel de situații s-au creat tribunale speciale.
- ¹¹⁰ Din conținutul legii putem conchide că forma divorțului era stabilită prin norme dispozitive, iar în caz de adulter prin norme cu caracter obligatoriu.
- ¹¹¹ Conform lui Gomez Ruiz, acest text din Digeste îl are ca subiect activ doar pe soț, *...qui divortium faciet.*
- ¹¹² Digeste, 24.2.9.
- ¹¹³ Mommsen, *Romisches strafrecht*, Leipzig, 1899, p. 686, Andreev, *Divorce et adultere*, p. 25, Bonfante, *Corso*, p. 255 apud Gomez Ruiz, *op.cit.*, p. 117.
- ¹¹⁴ Aulus Gellius, X.23.5 : *...sive tu adulterare* (n.a. soțul), *digito non auderet contingere neque ius est.* Se invocă faptul că femeia ar putea aduce în familie „sânge străin” prin adulterul ei.

- ¹¹⁵ În perioada lui Antoninus și a lui Marc Aureliu li s-a interzis capilor de familie să intervină în căsniile fiicelor lor.
- ¹¹⁶ *Crimen*, obiectul unei acuzații publice.
- ¹¹⁷ După Jean Gaudemet, *op. cit.*, p. 51, dreptul de a-și omorî fiica surprinsă în adulter nu este o consecință a dreptului de viață și de moarte (*ius vitae ac necis*) pe care îl avea *pater familias*, ci este mai degrabă exercitarea brutală a unei răzbunări.
- ¹¹⁸ Chiar Augustus a fost obligat să invoce această lege împotriva propriei sale fiice, Lulia, soția lui Tiberiu, și să o expulzeze pe Insula Pandateria.
- ¹¹⁹ Michele Ducos, *op. cit.*, p. 66.
- ¹²⁰ Paul, II. 26.1-8, 10-12, 14-17.
- ¹²¹ Papinian, în Digeste 48.5.23.4, se bazează pe afecțiunea paternă pentru a evita astfel de consecințe inumane.
- ¹²² Cei doi aflându-se sub puterea aceluiași *pater familias*, ambii erau *alieni iuris*.
- ¹²³ În unele texte întâlnim și termenul de *stuprum* sau *lenocinium*, adică a-ți continua viața în comun cu o femeie a cărei moralitate lasă de dorit. Paul II. 26.8 : *Cum, qui in adulterio deprehensam uxorem non statim dimisserit, reum lenocinii postulare placuit*. Din Digeste 48. 5. 2. 6 aflăm că împăratul Septimio Severo a condamnat pentru *lenocinium* pe Claudio Gorgo, senator, când acesta din urmă nu și-a acuzat soția de adulterul pe care îl comisese și asupra căruia fusese surprinsă.
- ¹²⁴ În *Corpus Inscriptionum Latinarum*, printre inscripțiile romane adunate acolo, în marea lor majoritate epitafuri, se găsesc frecvent ocupațiile de coafeză-*ornatrix*, croitoreasă-*sarcinatrix*, librar-*libraria*, vânzătoare de pește-*piscatrix*, de legume-*negotatrix leguminaria*, de lână-*lanipenda*, de mătase-*sericaria*. O denumire generală pentru femeile care dețineau o afacere ar fi cea de negustorese, adică *mercatrices*.
- ¹²⁵ Această pedeapsă este amintită și în Digeste 25.3.1.
- ¹²⁶ Paul 4.6.
- ¹²⁷ O căsătorie legitimă oferea în dreptul roman calitatea de *nupta* pentru femeie.
- ¹²⁸ Celibatul era pentru romani o impietate, pentru că primejduia perpetuarea cultului zeilor Mani, privându-l de urmașul ce urma să-l officieze după moartea strămoșilor săi.
- ¹²⁹ Jean Gaudemet, *op. cit.*, p. 48.
- ¹³⁰ Erau interzise căsătoriile cu prostituate, femei adulterine și cu actrițe. Citându-l pe Gomez Ruiz, „un bărbat care se căsătorește cu o femeie adulterină, putea fi considerat adulterin”. Mai mult, senatorilor și descendenților lor nu li se admiteau căsătoriile nici cu liberte sau femei ingenuae *abscuro loco natae*, care erau considerate *turpes*. De aici se înțelege că, dacă fostul stăpân al unei liberte, momentan actualul ei soț primește demnitatea de senator, căsătoria lor va fi desființată *ipso iure*.
- ¹³¹ Digeste 23.2.42: „...*semper inconiunctionibus non solum quid liceat considerandum est, sed et quid honestum est.*”
- ¹³² Philippe Aries, Georges Duby, *op. cit.*, p.49.
- ¹³³ Este vorba despre legile somptuare, legea privind adulterul și castitatea, cea referitoare la corupție și la cea care a avut ca obiect căsătoria între persoane cu statut social și juridic diferit.
- ¹³⁴ Când, în cadrul unui spectacol public, Octavian a fost rugat insistent de către cavalerii săi să revoce aceste legi, împăratul l-a dat exemplu pe Germanicus, care își ținea o parte dintre copii lângă el, iar pe alții îi legăna pe genunchi. Din aceste gesturi afectuoase, militarii au înțeles să nu se mai împotrivescă, ci să urmeze exemplul tânărului bărbat.
- ¹³⁵ Căsătoriile anunțate erau amânate la nesfârșit, fără a fi celebrate vreodată. Se eludau astfel ordinul împăratului și implicit sancțiunile aplicate recalcitranților.
- ¹³⁶ Digeste 24.2.3.

- ¹³⁷ Digeste 24.3.22.7.
- ¹³⁸ Digeste 24.2.4.
- ¹³⁹ Digeste 24.3.22.7.
- ¹⁴⁰ Lege care a primit numele celor doi consuli aflați la conducere în acel an și care, împreună cu *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, au trasat limite riguroase în ceea ce privește posibilitățile de moștenire între cei doi soți (Gomez Ruiz, *op.cit.*, p. 50).
- ¹⁴¹ Gomez Ruiz, *op.cit.*, p. 29.
- ¹⁴² Jerome Carcopino, *op. cit.*, p. 132.
- ¹⁴³ Michele Ducos, *op. cit.*, p. 67. A se vedea și nota de subsol 122.
- ¹⁴⁴ *Cassell's Latin dictionary*, coord. J.V.R. Marchant, Joseph F. Charles, Ed. Funk & Wagnalls Company, New York, p. 544 *apud* David C. Ford, *Bărbatul și femeia în viziunea Sfântului Ioan Gură de Aur*, Ed. Sofia, București, 2004, p. 39.
- ¹⁴⁵ Suetonius, *The Lives of the Caesars, The Life of Augustus*, 34.
- ¹⁴⁶ Philippe Aries, Georges Duby, *op. cit.*, p. 51.
- ¹⁴⁷ Epictet *apud* Philippe Aries, Georges Duby, *op.cit.*, p. 56.
- ¹⁴⁸ Philippe Aries, Georges Duby, *op. cit.*, p. 57.
- ¹⁴⁹ Există și voci care interpretează textul de lege în sensul că averea femeii revenea statului, în timp ce soțul acesteia reținea doar zestrea (*ut et dotem, quam dederat, vel pro ipsa data fuerat, et donationem, quam percepit, amittat*).
- ¹⁵⁰ Anne Ewing Hickey, *Women of the Roman aristocracy as Christian monastics*, UMI, Research Press, 1987, p. 54-55 *apud* David C. Ford, *Bărbatul și femeia în viziunea Sfântului Ioan Gură de Aur*, Ed. Sofia, București, 2004, p. 160. Începând cu epoca lui Constantin cel Mare, femeile care comiteau adulter erau pasibile cu pedeapsa cu moartea, pedeapsă care nu se aplica însă și bărbaților adulterini.
- ¹⁵¹ *Codex Theodosianus*, 3.16.1.
- ¹⁵² P.L. Reynolds, *Marriage in the Western Church: the Christianization of marriage during the patristic and early medieval periods*, Leiden, New York, Brill, 1994, p. 50.
- ¹⁵³ C. 5.17.7.
- ¹⁵⁴ A se vedea: Sfântul Ioan Gură de Aur, *Cuvântări despre viața de familie*, traducere: Pr. Marcel Hanches, Ed. Învierea, 2005, p. 42 ; Sfântul Vasile cel Mare, *Omilii și cuvântări*, Colecția Părinți și Scriitori Bisericești, traducere Pr. Dumitru Fecioru Ed. Basilica, 2009, p. 214-216.
- ¹⁵⁵ An în care la conducerea Imperiului Roman de Apus se aflau Constanțius III și Honorius. A se vedea Eugen Cizek, *Istoria Romei*, Ed. Paideia, București, 2002, p. 565.
- ¹⁵⁶ *Codex Theodosianus*, 3.16.2; Judith Evans Grubbs, *Women and the Law in the Roman Empire*, Ed. Routledge, Londra, 2002, p. 234 susține că fostul soț o putea da în judecată pe fosta sa soție doar în cazul în care aceasta era subiectul relațiilor de tip *stuprum*.
- ¹⁵⁷ P.L. Reynolds, *op.cit.*, p. 51.
- ¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 52-53.
- ¹⁵⁹ Ed. Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, Paris, 1917, p. 181 *apud* George Fotino, *Pagini din istoria dreptului românesc*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1972, p. 66 : se știe că soțul dispunea de bunurile zestrele fără a avea consimțământul soției sale, excepție făcându-se pentru imobilele cu caracter italic, pentru înstrăinările cărora o lege din timpul lui Augustus - *Lex Julia de fundo dotali*- cerea consimțământul femeii.
- ¹⁶⁰ *Idem*.
- ¹⁶¹ Jean Gaudemet, *op. cit.*, p. 200.
- ¹⁶² George Fotino, *op. cit.*, p. 51.

- ¹⁶³ Judith Evans Grubbs, *op. cit.*, p. 205.
- ¹⁶⁴ Nicolae Iorga, *Formes byzantines et realites balcaniques*, Bucarest-Paris, 1922 *apud* George Fotino, *op.cit.*, p. 73.
- ¹⁶⁵ George Fotino, *op. cit.*, p. 152.
- ¹⁶⁶ Conform Vladimir Hanga, Mircea Dan Bob, *op. cit.*, p. 142, aceste forme de divorț erau declarate ilicite. Cu toate acestea, căsătoria rămâne desființată.
- ¹⁶⁷ C. 5, 17, 10-11.
- ¹⁶⁸ Nov. 22. 5-6.
- ¹⁶⁹ P.L. Reynolds, *op.cit.*, p. 54.
- ¹⁷⁰ Nov. 117.8,9,12-14.
- ¹⁷¹ Nov. 117.5. În același fel se va proceda și în cazul soției supraviețuitoare (vezi Nov. 53.6), ceea ce ne duce cu gândul la ideea de echitate, în sensul de a se pune soția repudiată pe picior de egalitate cu văduva. George Dumitriu în *op. cit.*, p. 86 se întreabă cum poate fi vorba de o identitate a naturii acestor drepturi, atâta timp cât soția repudiată își valorifică dreptul în timpul vieții soțului ei.
- ¹⁷² Printre romaniști se presupune că ar fi vorba de o perioadă de cel puțin cinci ani. Nerespectarea acestei perioade ducea doar la pedepse cu caracter pecuniar, nu și la nulitatea noii căsătorii (a se vedea Jean Gaudemet, *op. cit.*, p. 199).
- ¹⁷³ Nov. 117.10.
- ¹⁷⁴ Nov. 134.11.
- ¹⁷⁵ George Dumitriu, *op. cit.*, p. 6.
- ¹⁷⁶ „Dacă o căsătorie este încheiată prin afecțiunea reciprocă a viitorilor soți, este cu siguranță rezonabil ca lipsa acestei afecțiuni din partea amândurora, în timpul căsătoriei, să ducă la desființarea acesteia.”
- ¹⁷⁷ J.P.V.D. Balsdon, *Roman women : their history and habits*, Londra, The Boldey Head, 1962, p. 283 *apud* David C. Ford, *op. cit.*, p. 305.
- ¹⁷⁸ Gillian Clark, *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles*, Oxford, Calderon press, 1994, p.6, *apud* David C. Ford, *op. cit.*, p. 160.
- ¹⁷⁹ Jean Gaudemet, *op. cit.*, p. 194.
- ¹⁸⁰ W. Basset, *The Bond of Marriage*, 1968, p. 94 *apud* P.L. Reynolds, *op.cit.*, p. 64.
- ¹⁸¹ Charles Diehl, *Justinien et la civilization byzantine au VI-e siecle*, Paris, 1901, p. 32 *apud* George Fotino, *op.cit.*, p. 156.
- ¹⁸² *Gynaecoonitis* (gr.), porțiune a casei, în Grecia Antică, rezervată doar femeilor, în timp ce zona folosită de către bărbați se numea *andron*.